

Saqqakhaneh in Iranian Architecture: A Study of Qibla Orientation and Semiotic Analysis of Saqqakhaneh with a Focus on Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh

Samira Nourian^{1*} , Hayedeh Khamseh² , Mohammad Reza Saeedi³

1. Department of History and Archeology, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: samira.nourian@iau.ir

2. Department of History and Archeology, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: hkhamseh72@iau.ir

3. Institute of Humanities Research and Development "SAMT", Tehran, Iran. Email: saeedi@sam.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

2025-10-08

Accepted:

2025-12-09

Published online:

2026-02-25

Keywords:

Saqqakhaneh,
Qibla,
Shi'a Architecture,
Ashura,
Spiritual Spaces,
Community Cohesion

Abstract

Water has historically played a pivotal role in the development of human civilizations, impacting not only essential survival needs but also shaping the social, economic, and cultural dynamics of societies. In Iran, Saqqakhanehs -public water dispensers initially designed for drinking water- have evolved to embody deeper cultural and spiritual meanings, especially in relation to the events of Ashura and Shi'a traditions. This study examines the architectural and symbolic significance of Saqqakhanehs, with a focus on the Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh in Tehran. By employing a descriptive-analytical methodology that combines theoretical analysis and fieldwork, the research examines the relationship between the architectural design of Saqqakhanehs and their role in fostering community cohesion and spiritual engagement. The findings reveal that Saqqakhanehs, particularly those located near mosques and religious centers, foster a connection to the divine and enhance the spiritual atmosphere of the community. The alignment of these structures with the qibla adds a sacred dimension, transcending their utilitarian role and transforming them into spaces of spiritual reflection and cultural identity. This study underscores the importance of preserving Saqqakhanehs as vital components of Iran's cultural and architectural heritage, advocating for further research to examine the role of such structures within the broader context of Shi'a religious practices.

Cite this article: Nourian, samira; Khamseh, Hayedeh; Saeedi, Mohammad Reza (2025). Saqqakhaneh in Iranian Architecture: A Study of Qibla Orientation and Semiotic Analysis of Saqqakhaneh with a Focus on Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 2(4), 51-78.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Water has been vital for survival and a cultural symbol throughout history. In Iran, water distribution systems evolved into complex architectural forms, with Saqqakhanehs (public water dispensers) initially built to provide drinking water in busy urban areas. Over time, these structures acquired significant religious, cultural, and spiritual meaning. As Saqqakhanehs became associated with Shi'a religious events, particularly Ashura and the martyrdom of Hazrat Abbas (a.s.) , they evolved from functional water sources into pivotal social and spiritual spaces. This study focuses on the Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh in Tehran, analyzing its architectural design, alignment with the qibla, and other religious elements. The research explores how these buildings embody Shi'a values and strengthen community cohesion. It also addresses a gap in existing literature by examining how Saqqakhanehs serve as symbols of Shi'a devotion and cultural identity, beyond their practical function.

Method

This study employs a descriptive-analytical approach, combining both qualitative and quantitative methods. The primary case study is the Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh in Tehran, a key example of Saqqakhanehs that play significant roles in both religious and cultural contexts. Data collection methods include archival research, field observations, and interviews with local community members. Archival research provides historical context on the evolution of Saqqakhanehs, exploring their initial utilitarian purpose and later cultural and religious significance. Field observations focus on the architectural features of the Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh, including its alignment with the qibla, religious iconography, inscriptions, and spatial layout.

This analysis aims to understand how the design contributes to the building's spiritual and cultural significance. Interviews with community members, who regularly interact with the Saqqakhaneh, provide insights into its social and spiritual roles, particularly during religious events such as Ashura. This qualitative data is analyzed to explore the Saqqakhaneh's function as a space of Shi'a devotion and cultural identity. The study also examines the broader context of Saqqakhanehs within Tehran's urban fabric, specifically their proximity to mosques and other religious centers. By analyzing the placement of these structures, the research investigates how they contribute to community cohesion and spiritual engagement.

Result

The findings of this study demonstrate the transformation of Saqqakhanehs from practical water dispensers into culturally and spiritually significant spaces within Iranian communities. Initially built to provide drinking water, these structures now play a key role in religious and social life. The Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh in Tehran serves as a case study, showing how aligning these buildings with the qibla enhances their spiritual significance. The architectural decision to orient Saqqakhanehs towards the qibla serves both practical and spiritual purposes. It ensures that people drink while facing the sacred direction of Mecca, making the simple act of drinking water a spiritual one. This alignment connects everyday actions with religious devotion, reinforcing Shi'a values of faith, piety, and respect for sacred traditions. The integration of these principles into the design elevates the space beyond its functional role and deepens its connection to religious practice.

A significant finding is that Saqqakhanehs are often strategically located near mosques, religious centers, and public spaces, such as markets and courtyards. This positioning strengthens their dual function as both physical and spiritual spaces. By placing them in busy areas, these structures provide water and become spaces for reflection and social interaction. Their proximity to places of worship reinforces their role in daily life, ensuring individuals regularly encounter them and benefit from their

spiritual and practical offerings. The architectural design of Saqqakhanehs incorporates religious symbols such as tile work, sacred names, and Quranic verses, especially those related to Shi'a saints and Ashura figures. These design elements enhance the Saqqakhaneh's spiritual significance, transforming it from a functional structure into a symbol of Shi'a devotion. Through these elements, Saqqakhanehs encourage individuals to reflect on devotion, sacrifice, and religious identity, reinforcing the sacredness of drinking water and connecting it with larger religious values. Saqqakhanehs also play a crucial role in promoting community cohesion. While their primary function is to provide water, they also serve as spaces where people gather to reflect on their faith and connect. During religious events like Ashura, these spaces become central for communal activities such as mourning, prayer, and charity. They offer individuals the opportunity to participate in religious rituals, strengthening social bonds and reinforcing collective identity. Through these activities, Saqqakhanehs become vital in promoting shared values and spiritual engagement. The role of Saqqakhanehs in social life is especially prominent during Ashura. These spaces transform into hubs for mourning, prayer, and charity, with the act of offering water assuming a symbolic significance. It represents solidarity, remembrance, and connection to Hazrat Abbas (a.s.), as well as the broader themes of Ashura. These gatherings allow individuals to unite in their faith and reaffirm their devotion, reinforcing the communal aspect of religious life.

Finally, Saqqakhanehs serve as cultural markers within the urban environment. Their continued presence helps preserve traditional architectural practices and connects the community to its historical and spiritual heritage. These structures are not only valuable for their physical design but also for their ability to preserve collective memories and religious identities. In conclusion, this study shows that Saqqakhanehs are more than just functional buildings; they are integral parts of Iranian community life. Through their strategic design, placement, and connection to religious and social practices, Saqqakhanehs continue to play a central role in the spiritual and social life of Iranian cities.

Conclusion

In conclusion, Saqqakhanehs have evolved significantly from utilitarian structures designed solely to provide water to vital symbols of Shi'a religious devotion and cultural identity. Initially built for practical purposes, these structures have transformed into sacred spaces, particularly through their alignment with the qibla, which allows them to serve as places of spiritual reflection. The findings of this study demonstrate that Saqqakhanehs play an essential role in strengthening both the social and spiritual fabric of Iranian communities. They are not just physical spaces for obtaining water but are deeply embedded within the collective consciousness of the people, fostering a strong sense of unity and shared identity through their religious and cultural significance.

This study has highlighted the architectural and symbolic importance of Saqqakhanehs, emphasizing the need to preserve these buildings as key elements of Iran's architectural and cultural heritage. Their preservation ensures that the values and traditions of Shi'a Islam continue to resonate within the urban landscape, while also safeguarding a unique architectural form that has deep historical and spiritual roots. While Saqqakhanehs have maintained their functional role in providing water, their significance has expanded to encompass a much broader role in communal identity, devotion, and religious practices.

However, this research also has limitations. It primarily focuses on a single case study, Karbalaie Abbas Ali Saqqakhaneh in Tehran, and future studies should consider a broader range of Saqqakhanehs throughout Iran. Further research could also explore how Saqqakhanehs have adapted to urbanization, social changes, and the evolving needs of modern communities while maintaining their religious and cultural functions. Preserving these sacred structures should remain a priority, not only to protect cultural heritage but also to continue fostering social cohesion and spiritual engagement in contemporary society.

Ethical Considerations

This research has been conducted in accordance with ethical research principles, and all stages of the study have been carried out in compliance with relevant ethical guidelines and research standards.

Compliance with Ethical Guidelines:

All stages of the research were conducted in compliance with the ethical guidelines of Islamic Azad University, Science and Research Branch, as well as national and international research regulations.

Acknowledgments:

The authors sincerely and respectfully express their deepest gratitude to the esteemed reviewers for their meticulous attention and valuable feedback, which significantly contributed to enhancing the scientific quality of this research.

Authors' Contribution:

This article is derived from the doctoral dissertation of the first author, conducted under the guidance of the second author (primary supervisor) and the third author (advisor). The first author primarily undertook the collection and preparation of the materials, while the final manuscript was written under the supervision and collaboration of the other authors.

Conflict of Interest:

The authors declare that they have no conflicts of interest related to the writing and publication of this article, and that all ethical principles for publishing and citation have been fully observed.

References

- Afzal Toosi, Effat al-Sadat, & Mani Nasim. (2013). "Sangabs of Isfahan, Sacred Art of Shi'a," *Bagh Nazar*, Issue 10(27), 49–60.
- Ahmadi Maleki, Rahman. (1998). "Old Saqqakhanehs of Tehran," *Waqf: Eternal Legancy*, (23–24), 84–89.
- Ali-Abadi, M. & Zarei, M. S. (2018). "Revisiting the Semiotic Relationship of Saqqakhanehs Based on Their Location with Emphasis on Saqqakhanehs," *International Conference on Civil Engineering, Architecture, and Urban Development in Iran*, Tehran, Iran.
- Anasari, J. (2004). "The Impact of Shi'a on Religious Buildings, Shrines, and Religious Sites in Iran," *Shi'a Studies*, 2(7), 121-146.
- Atiyabi, A. (2004). "Saqqakhanehs of Isfahan," *Folk Culture*, (10), 55-61.
- Bahmanyar, H. & Talebi, M. (2015). "The Role of Saqqakhanehs in Islamic Identity Formation of Urban Spaces in Iran with the Manifestation of Ashura Culture," *National Conference on Architecture and Urbanism of Identity*, Mashhad, Iran.
- Bonyadlou, N. (2002). *Saqqakhanehs of Tehran*, 1st Edition, Tehran: Pishin Research Institute in collaboration with the National Research Center of Cultural Heritage and Anthropology.
- Dadmehr, M. (1999). *Saqqakhanehs and Sangabs of Isfahan*, 1st Edition, Tehran: Golha.
- Derakhsh, S. & Basooli, M. (2021). "Narrative of the Saqqakhaneh Landscape in Iranian Cities," *Manzar*, 13(55), 54–61.
- Ebrahimi, S. (2007). "Saqqakhanehs of Tehran," *Culture of Iranian People*, (7 & 8), 39–56.
- Hajarpoor Khalej, Samaneh. (2021). "Investigating the Impact of the Waqf Institution in the Creation of Saqqakhanehs in Urban Context (Case Study of Isfahan)", *Waqf: Eternal Legancy*, 29 (116), 53–70.
- Kheirkhah Arani, Reza. (2006). "Examining the Indigenous and Cultural Structure of Water Reservoirs (Focusing on the Water Reservoirs of Kashan)," *Culture of Isfahan*, (31), 79–85.

- Khosravi, M.-B. (1999). "Water in Iranian Culture, *Artmag*, and Architecture," *Art*, (42), 112-120.
- Kiani, M. Y. (2000). *Architecture of Islamic Iran*, 1st Edition, Tehran: Samt Publishing.
- Lahiji, Alireza. (2011). "Saqqakhaneh, The Missing Element of the Identity of Iranian Cities," *National Conference on Structures, Roads, and Architecture*, Chalous, Iran.
- Moradi, M. J. & Kasmaei Mir Mirian, N. (2015). "Semiotics in Saqqakhaneh Architecture from Pierce's Perspective," *National Conference on Culture, Body, and Environment in Islamic Architecture and City*, Qazvin, Iran.
- Najmi, N. (1983). *Ancient Iran and Ancient Tehran*, 1st Edition, Tehran: Janzadeh.
- Qabeli, Hamideh. (2011). "Reviewing the Architecture of Saqqakhanehs from the Perspective of Archetypes," *1st Conference on Islamic Architecture and Urbanism*, Iran: Tabriz.
- Satarifard, S. (2013). "Saqqakhanehs: Expression of the Identity of City Names in Iran," *Conference on Architecture and Sustainable Development*, Boukan, Iran.
- Shah Hosseini, Parvaneh. (1998). "Tracing Poverty in the Cultural Structure of Tehran from the Qajar Period to the Islamic Republic," *Geographical Research*, (48), 111-119.
- Shahri, J. (1988). *Social History of Tehran in the 17th Century*, Vol. 1, 1st Edition, Tehran: Farzan Rozeh Publishing.
- Sheikh Al-Hokmayei, M. (2023). "Identifying the Factors Behind the Creation and Function of Dar Al-Siyadah in Public Beneficial Buildings of the Islamic Period," *3rd International Conference on Architecture, Civil Engineering, Urban Planning, Environmental Sciences, and Horizons of Islamic Art in the Second Step of the Revolution*, Tabriz, Iran.
- Taheri Dehkordi, M. (2019). "Decorative Structures in the Architecture of Saqqakhaneh Arbab Mirza," *4th International Conference on Social, Cultural Studies and Religious Research*, Karaj, Iran.
- Zarei, M. E. & Habibi, H. (2013). "Saqqakhaneh and the Evolution of Iranian Thought Behind this Type of Structure: A Case Study of Mirza's Saqqakhaneh in Shahrekord," *Archaeological Research of Iran*, (4), 37-56.
- Zarei, S. & Golzarian, M. (2012). "Concepts in Saqqakhaneh Architecture Influenced by the Shi'a School," *1st National Conference on Ideas and New Technologies in Architecture*, Tabriz, Iran, 415-426.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سقاخانه‌ها در معماری ایرانی: جستار در محوریت قبله و تحلیل تطبیقی معماری معنوی و نشانه‌شناسی سقاخانه‌ها با تمرکز بر سقاخانه کربلایی عباسعلی

سمیرا نوریان^{۱*}، هایده خمسه^۲، محمدرضا سعیدی^۳

۱. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: samira.nourian@iau.ir

۲. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: hkhamseh72@iau.ir

۳. پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»، تهران، ایران. پست الکترونیک: saeedi@samt.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶	آب به‌عنوان یک منبع حیاتی، در تاریخ تمدن‌ها و شکل‌گیری جوامع انسانی نقش برجسته‌ای ایفا کرده است. این منبع ارزشمند نه تنها در تأمین نیازهای اولیه، بلکه در توسعه ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع نیز تأثیرگذار بوده است. در جغرافیای ایران، سقاخانه‌ها به‌عنوان سازه‌های عام‌المنفعه با کارکرد اصلی تأمین آب، نمادی از باورهای مذهبی و فرهنگی‌اند و جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ اسلامی-ایرانی دارند. پژوهش حاضر با هدف بررسی ارتباط معماری سقاخانه‌ها با مفاهیم مذهبی و اجتماعی مرتبط با واقعه کربلا و تحلیل تأثیر این سازه‌ها بر تقویت جنبه‌های معنوی و خدمات شهری در جوامع اسلامی ایران انجام شده است. فرضیه اصلی این تحقیق این است که سقاخانه‌ها، به‌ویژه سقاخانه کربلایی عباسعلی، علاوه بر تأمین آب، دارای کارکرد مذهبی و اجتماعی ویژه‌ای هستند و در طراحی آن‌ها توجه خاصی به محوریت قبله و مفاهیم دینی شیعه شده است. این تحقیق با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از اسناد و منابع کتابخانه‌ای، سعی دارد ویژگی‌های معماری سقاخانه‌ها و تأثیر آن‌ها بر پیوندهای اجتماعی و مذهبی جامعه را موردبررسی قرار دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که سقاخانه‌ها با قرارگیری در نزدیکی مساجد و نکایا، نقش مهمی در تقویت بُعد معنوی جامعه دارند و این ویژگی به‌ویژه در سقاخانه کربلایی عباسعلی به‌وضوح دیده می‌شود که نشان‌دهنده ارتباط عمیق معماری این سازه‌ها با مفاهیم دینی و مذهبی شیعه است.
کلید واژه‌ها: سقاخانه، معماری ایرانی، محوریت معماری، فرهنگ شیعی، مفاهیم دینی	

استناد: نوریان، سمیرا؛ خمسه، هایده؛ سعیدی، محمدرضا (۱۴۰۴). سقاخانه‌ها در معماری ایرانی: جستار در محوریت قبله و تحلیل تطبیقی معماری معنوی و نشانه‌شناسی سقاخانه‌ها با تمرکز بر سقاخانه کربلایی عباسعلی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۲(۴)، ۷۸-۵۱.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

آب از آغاز تمدن بشری، نه تنها به عنوان منبع حیات، بلکه به عنوان عاملی کلیدی در شکل دهی فرهنگ و معماری جوامع مختلف شناخته شده است. در جغرافیای ایران، تأمین و توزیع این منبع حیاتی، موجب شکل گیری سازه‌هایی شده است که فراتر از کارکرد اولیه خود، به نمادهای فرهنگی و معنوی تبدیل گردیده‌اند. سقاخانه‌ها از جمله این سازه‌ها هستند که علاوه بر تأمین آب، حامل بار معنوی و دینی عمیقی بوده و به‌ویژه در پیوند با آموزه‌های شیعی و واقعه عاشورا قرار دارند. این بناها معمولاً در مجاورت مساجد، حسینیه‌ها و دیگر کانون‌های مذهبی ساخته می‌شوند و ارتباطی تنگاتنگ با مفاهیم دینی دارند. مفهوم «سیر آب کردن تشنگان» که ریشه در فداکاری حضرت عباس (ع) دارد، در قالب این سازه‌ها تجلی یافته و پیوند بین بُعد مادی آب و معانی معنوی آن به‌وضوح دیده می‌شود. باوجود جایگاه ویژه سقاخانه‌ها در فرهنگ ایرانی، تاکنون کمتر به ابعاد معماری و نمادین این بناها توجه شده است. بیشتر تحقیقات انجام شده بر جنبه‌های اجتماعی و عملکردی سقاخانه‌ها متمرکز بوده و تحلیل‌های عمیق‌تری از ارتباط آن‌ها با مفاهیم معنوی صورت نگرفته است. سقاخانه کربلایی عباسعلی نمونه‌ای برجسته از این میراث است که در طراحی آن توجه خاصی به جهت‌گیری قبله و هم‌راستایی با دیگر عناصر معماری مذهبی صورت گرفته است. این ویژگی‌ها سقاخانه کربلایی عباسعلی را از سایر سازه‌های خدماتی متمایز می‌کند و نشان‌دهنده حضور عمیق فرهنگی در طراحی این سازه‌ها است. مسئله اصلی پژوهش در این مطالعه، تحلیل ابعاد معماری معنوی و نشانه‌شناسی سقاخانه‌ها، به‌ویژه سقاخانه کربلایی عباسعلی است. در این راستا، سؤال اصلی تحقیق به این صورت مطرح می‌شود: «چگونه طراحی معماری سقاخانه‌ها، به‌ویژه توجه به محوریت قبله، با مفاهیم دینی و معنوی پیوند خورده است؟»

هدف اصلی پژوهش، بررسی نحوه اتصال عناصر معماری با مفاهیم دینی است، به‌ویژه تحلیل تأثیر محوریت قبله در طراحی این فضاها و شناسایی اشتراکات معماری سقاخانه‌ها با مساجد و دیگر بناهای مذهبی. علاوه بر این، این تحقیق به دنبال بررسی نقش سقاخانه‌ها در تقویت هویت جمعی و پیوند میان ابعاد فردی و اجتماعی ایمان است. در این تحقیق، به ارزیابی جهت‌گیری معماری سقاخانه‌ها، با تأکید بر سقاخانه کربلایی عباسعلی پرداخته خواهد شد. همچنین، ویژگی‌های ساختاری و تزئیناتی سقاخانه‌ها و تطبیق آن‌ها با معماری مساجد موردبررسی قرار خواهد گرفت. این تحقیق به‌ویژه تمرکز دارد بر اینکه چگونه ویژگی‌های معماری سقاخانه‌ها و مفاهیم دینی شیعه و فرهنگ عاشورا، با توجه به سقاخانه کربلایی عباسعلی، ارتباط دارند و آیا در طراحی سقاخانه‌ها، به‌ویژه در این سقاخانه خاص، توجه ویژه‌ای به محوریت قبله شده است. در دوران معاصر، تحولات شهری و تغییر سبک زندگی تهدیدی جدی برای میراث معماری سنتی به شمار می‌آید. بسیاری از سقاخانه‌ها یا در معرض نابودی قرار دارند یا کاربری آن‌ها تغییر کرده است. مستندسازی و مطالعه این آثار نه تنها برای حفظ میراث فرهنگی ضروری است، بلکه می‌تواند الهام‌بخش طراحی‌های معاصر باشد که هم‌زمان نیازهای امروز را برآورده کرده و ریشه در فرهنگ بومی داشته باشند. درک عمیق‌تر از نحوه تعامل معماری با باورهای دینی می‌تواند دریچه‌ای جدید برای مطالعه جامعه‌شناسی فضا و تأثیر محیط بر رفتار اجتماعی فراهم کند.

ادبیات تحقیق

(الف) پیشینه پژوهش: مطالعات پیشین در حوزه سقاخانه‌ها در ایران طیف وسیعی از موضوعات را دربرگرفته است که هرکدام به ابعاد مختلف این سازه‌ها پرداخته‌اند. علی‌آبادی و زارع (۱۳۹۷) در پژوهش خود بر پیوند سقاخانه‌ها با حافظه جمعی شهری در شیراز تأکید کرده‌اند و نشان داده‌اند که سقاخانه‌ها چگونه به‌عنوان نمادهای فرهنگی و دینی در تاریخ و فرهنگ شهرها جایگاهی ویژه دارند.

همچنین، لاهیجی (۱۳۹۰) در مقاله خود به نقش سقاخانه‌ها در هویت فضایی شهرها پرداخته و نسبت به تهدیدات نوسازی و تغییرات شهری که ممکن است باعث تخریب یا تغییر کارکرد این بناها شود، هشدار داده است. زارعی و گلزاریان (۱۳۹۱) نیز در تحقیق خود، زبان نمادین سقاخانه‌ها را بررسی کرده و ارتباط آن‌ها با مفاهیمی چون نذر و شهادت را تحلیل کرده‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که سقاخانه‌ها علاوه بر کارکرد کاربردی، حامل پیام‌های معنوی و دینی عمیق هستند که به‌ویژه در پیوند با آموزه‌های شیعی و فرهنگ عاشورا اهمیت می‌یابند. همچنین، مرادی و کسمایی میرمیران (۱۳۹۴) با رویکرد نشانه‌شناسی، به بررسی عناصر کالبدی سقاخانه‌ها پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که هر جزء از ساختار سقاخانه‌ها، از منظر معنایی، می‌تواند پیامی خاص و عمیق را منتقل کند. درخش و باصولی (۱۴۰۰) نیز بر جایگاه سقاخانه‌ها در منظر مذهبی شهری متمرکز شده‌اند و بیان کرده‌اند که این بناها نه تنها به‌عنوان مکان‌هایی برای تأمین آب، بلکه به‌عنوان نقاطی برای تجمع و برگزاری مراسم مذهبی و دینی، در منظر شهری تأثیرگذار بوده‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که سقاخانه‌ها علاوه بر کارکردهای فیزیکی و خدماتی خود، در شکل‌دهی به ساختار فرهنگی و اجتماعی شهرها نقش برجسته‌ای دارند.

پژوهش حاضر با رویکردی ویژه به سقاخانه کربلایی عباسعلی، تلاش می‌کند تا خلأ موجود در مطالعه ابعاد معماری - معنوی این بناها را پر کند. به‌ویژه تمرکز بر محوریت قبله به‌عنوان عنصر اساسی طراحی و تطبیق آن با معماری مساجد، نگاه تازه‌ای به این میراث فرهنگی ارائه می‌دهد. درحالی‌که تحقیقات پیشین بیشتر بر ابعاد اجتماعی، فرهنگی و عملکردی سقاخانه‌ها تأکید داشته‌اند، این تحقیق به ابعاد معماری و معنوی این بناها توجه ویژه‌ای دارد و سعی دارد ارتباط عمیق‌تری بین معماری سقاخانه‌ها و مفاهیم دینی و معنوی ایجاد کند. دستاورد اصلی این پژوهش کشف الگوهای طراحی است که نشان می‌دهد چگونه معماران سنتی توانسته‌اند نیازهای عملی را با عمق معنوی تلفیق کنند. این یافته‌ها می‌تواند برای معماران معاصر، برنامه‌ریزان شهری و حافظان میراث فرهنگی راهگشا باشد و مسیری نو برای طراحی فضاهای معنادار در دوران مدرن ایجاد کند.

ب) روش پژوهش: پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی و تاریخی - تحلیلی انجام شده و به تحلیل ابعاد معماری و معنوی سقاخانه‌ها، به‌ویژه سقاخانه کربلایی عباسعلی، پرداخته است. این تحقیق بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است که در آن داده‌ها از طریق بررسی اسناد و منابع موجود و مشاهدات میدانی جمع‌آوری شده است. تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های تحلیلی کیفی و کمی انجام شده و ویژگی‌های معماری سقاخانه‌ها و ارتباط آن‌ها با مفاهیم دینی، به‌ویژه محوریت قبله، بررسی شده است. این پژوهش به طور خاص بر سقاخانه کربلایی عباسعلی به‌عنوان نمونه موردی متمرکز بوده و از روش نمونه‌گیری هدفمند برای انتخاب این نمونه استفاده شده است.

سقاخانه‌ها: یادگارهای معماری و هویت بخشی در شهرهای اسلامی

سقاخانه‌ها به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین عناصر معماری عام‌المنفعه در ایران، در پیوندی عمیق با سنت‌های مذهبی و اجتماعی، نقشی چندلایه در سازمان فضایی شهرهای اسلامی ایفا کرده‌اند. واژه «سقاخانه» از ترکیب دو واژه «سقا» (آب دهنده) و «خانه» (مکان) به وجود آمده و در ابتدا صرفاً به‌منظور تأمین آب شرب و رفع تشنگی مردم در مناطق خشک و بی‌آب ساخته می‌شدند (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۶). با وجود آنکه سقاخانه‌ها عمدتاً در دوران اسلامی شناخته می‌شوند، پیشینه این سازه‌ها به دوران پیش از اسلام نیز برمی‌گردد. در دوران پیش از اسلام، ایرانیان برای تأمین آب در فضاهای عمومی، سازه‌هایی مشابه سقاخانه‌ها همچون آب‌انبارها، برکه‌ها و سنگاب‌ها داشتند که به طور مشابه برای رفع تشنگی مردم ساخته می‌شدند (بهمنیار و طالبی، ۱۳۹۴: ۴). در این دوران، آب نیز به‌عنوان عنصری

مقدس و حیات بخش شناخته می‌شد و در بناهایی که برای تأمین آب ساخته می‌شدند، از آن با احترام و به صورت معنوی استفاده می‌شد (خیرخواه آرانی، ۱۳۸۵: ۷۹؛ شاه‌حسینی، ۱۳۷۷: ۱۱۲).

با گسترش اسلام و تأثیر آن بر فرهنگ ایرانی، سقاخانه‌ها به عنوان نمادهایی معنوی و مذهبی در کنار کارکرد فیزیکی خود، اهمیت ویژه‌ای پیدا کردند. این نمادگرایی به‌ویژه پس از حادثه عاشورا و ارتباط آن با فداکاری حضرت عباس (ع) در کربلا، تأثیر زیادی بر معنای سقاخانه‌ها داشت (افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۲). در این دوران، سقاخانه‌ها نه تنها به عنوان سازه‌هایی برای تأمین آب شرب، بلکه به عنوان نشانه‌هایی از ایثار، فداکاری و همبستگی اجتماعی عمل می‌کردند. سقاخانه‌ها در مقاطع مختلف تاریخ اسلامی ایران، به‌ویژه در شهرهای بزرگ و در مکان‌های پررفت‌وآمد همچون بازارها، مساجد و مدارس ساخته می‌شدند. با توجه به فرهنگ نذر در اسلام، این بناها به‌ویژه در ایام عزاداری محرم و صفر به عنوان مکان‌های روحانی برای نذر آب و یادآوری قربانی‌های عاشورا شناخته می‌شدند. نذر آب در این مکان‌ها از یک عمل ساده تأمین آب به یک آیین روحانی تبدیل شده است که مردم را به یاد ایثار و فداکاری‌های بزرگان دین می‌اندازد (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۶؛ بنیادلو، ۱۳۸۱: ۱۳؛ بهمنیار و طالبی، ۱۳۹۴: ۴). سقاخانه‌ها نه تنها در رفع تشنگی مردم، بلکه در تجلی مفاهیم مذهبی و فرهنگی نیز نقشی اساسی دارند. در این بناها، دو عنصر آب و آتش به طور نمادین به کار گرفته شده‌اند (دادمهر، ۱۳۷۸: ۳۴-۳۵). آب، در فرهنگ ایرانی نمادی از حیات، طهارت و پاکی است و در سقاخانه‌ها، به عنوان نماد روحانیت و معنویت تلقی می‌شود. این عنصر یادآور قربانی‌های حضرت عباس (ع) است و در کنار آن، آتش نیز نماد روشنایی و حیات در فرهنگ اسلامی شناخته می‌شود. شمع‌ها و چراغ‌های روشن در سقاخانه‌ها، به‌ویژه در ایام عزاداری، هویت معنوی این مکان‌ها را تقویت می‌کنند و در واقع این مکان‌ها به عنوان نمادهای معنوی و دینی در فضای شهری اسلامی عمل می‌کنند (ستاری‌فرد، ۱۳۹۲: ۶؛ زارعی و حبیبی، ۱۳۹۲: ۸۳).

این بناها در دوران صفویه و قاجاریه، به‌ویژه با تزئینات معماری خاصی همچون کاشی‌کاری‌های معرق، نقوش هندسی پیچیده، خوشنویسی‌های مذهبی و آیات قرآنی، به عنوان نمادهای معنوی در کنار تأمین آب، فضایی برای آرامش و طهارت فراهم کردند (طاهری دهکردی، ۱۳۹۸: ۳؛ احمدی ملکی، ۱۳۷۷: ۸۶؛ قابلی، ۱۳۹۰: ۴۱۲؛ ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۵۴). این ویژگی‌ها علاوه بر تأمین نیازهای فیزیکی مردم، به مردم تجربه‌ای معنوی و دینی را نیز ارائه می‌دادند. در واقع، سقاخانه‌ها به عنوان یکی از میراث‌های فرهنگی و مذهبی ایران، تأثیری پایدار بر هویت اجتماعی و فرهنگی شهرهای اسلامی گذاشته‌اند (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۶؛ نجمی، ۱۳۶۲: ۳۸۹-۳۹۰؛ درخش و باصولی، ۱۴۰۰: ۵۷).

نمادهای معنوی سقاخانه‌ها در پیوند با مفاهیم شیعی و فرهنگ عاشورا

سقاخانه‌ها در ایران نه تنها به منظور تأمین آب ساخته می‌شدند، بلکه در فرهنگ شیعی به عنوان نمادهای معنوی و دینی نیز شناخته می‌شدند که نقش مهمی در تقویت باورهای مذهبی ایفا کردند. این مکان‌ها، با توجه به ارتباط عمیق خود با واقعه عاشورا و فداکاری حضرت عباس (ع)، تبدیل به نمادهایی از ایثار و فداکاری در فرهنگ شیعی شدند. در واقع، سقاخانه‌ها با پیوند خود با مفهوم نذر، جایگاه ویژه‌ای در جامعه اسلامی پیدا کردند و معنای عمیق‌تری از تأمین آب در کنار همبستگی دینی و اجتماعی به نمایش گذاشتند (خسروی، ۱۳۷۸: ۱۳ و ۱۱۵؛ افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۲). در معماری سقاخانه‌ها، آب به عنوان عنصری مقدس با مفاهیم معنوی و دینی پیوند خورده است. آب در فرهنگ اسلامی نه تنها نماد حیات و طهارت است، بلکه در سقاخانه‌ها به عنوان نمادی از فداکاری حضرت عباس (ع) و ایثار در واقعه عاشورا نیز شناخته می‌شود. علاوه بر این، آتش نیز به عنوان نماد روشنایی و حیات، با

شمع‌ها و چراغ‌ها در سقاخانه‌ها به یاد شهدای کربلا روشن می‌شود و این حضور، معنای عمیق‌تری به فضای سقاخانه‌ها می‌بخشد (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۶-۵۸).

سقاخانه‌ها علاوه بر کارکردهای فیزیکی، به عنوان مکان‌هایی برای تجلی مفاهیم مذهبی و دینی نیز عمل می‌کنند. در این بناها، نمادهایی همچون کتیبه‌ها، نقوش هندسی و آیات قرآنی در طراحی و تزیینات به کار گرفته شده‌اند تا علاوه بر زیبایی‌شناسی معماری، پیام‌های معنوی و مذهبی را به بازدیدکنندگان منتقل کنند. بسیاری از سقاخانه‌ها در طراحی خود از شیوه‌های معماری مساجد و دیگر بناهای مذهبی الهام گرفته‌اند که این امر آن‌ها را به عنوان نمادهای معنوی در سطح شهرهای اسلامی معرفی می‌کند (عنصری، ۱۳۸۳: ۱۳۴). در جنبه اجتماعی، سقاخانه‌ها نقش مهمی در تقویت همبستگی و روابط اجتماعی ایفا کرده‌اند. این بناها فضایی را فراهم می‌آوردند که افراد از طبقات مختلف اجتماعی می‌توانستند در کنار هم حضور یابند و از طریق نذر آب و سایر آیین‌های مذهبی، ارتباطی معنوی و اجتماعی برقرار کنند. در ایام مذهبی مانند محرم و صفر، سقاخانه‌ها به عنوان مکان‌هایی برای نمایش همبستگی دینی و اجتماعی تبدیل می‌شدند و مردم در این فضاها با اصولی چون ایثار، همدلی و همبستگی اجتماعی آشنا می‌شدند (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۶). به طور کلی، سقاخانه‌ها در فرهنگ شیعی ایران نه تنها به عنوان محل تأمین آب، بلکه به عنوان نمادهایی از معنویت، ایثار و همبستگی اجتماعی در پیوند با مفاهیم مذهبی شناخته می‌شوند. این بناها با نمادگرایی خاص خود، همچنان تأثیرات معنوی و فرهنگی در زندگی شهری اسلامی دارند و در گذر زمان به عنوان یکی از ویژگی‌های ماندگار فرهنگ ایرانی-اسلامی باقی می‌مانند (بنیادلو، ۱۳۸۱: ۱۳).

بررسی ویژگی‌های معماری و پیوند معنوی سقاخانه‌ها با مکان‌های مذهبی

سقاخانه‌ها به عنوان یکی از ارکان اساسی معماری عام‌المنفعه در ایران، علاوه بر تأمین آب شرب، نقش‌های فرهنگی و معنوی مهمی ایفا می‌کنند. این بناها معمولاً در نقاط پُرتردد شهری، مانند نزدیکی بازارها، مساجد و حسینیه‌ها، قرار دارند (زارعی و حبیبی، ۱۳۹۲: ۴۵) و علاوه بر پاسخ‌گویی به نیازهای فیزیکی، فضایی برای تقویت ارتباط معنوی و اجتماعی فراهم می‌آورند. سقاخانه‌ها در فرهنگ اسلامی و شیعی مفهومی فراتر از تأمین آب دارند. با گسترش اسلام و تأثیر آن بر فرهنگ ایرانی، سقاخانه‌ها به عنوان نمادهایی از ایثار و فداکاری در فرهنگ شیعی شناخته شدند که ارتباط مستقیمی با واقعه عاشورا و فداکاری حضرت عباس (ع) در کربلا دارند. به طور خاص، این بناها با نذر آب و یادآوری قربانی‌های عاشورا به عنوان نمادهایی معنوی در فضای شهری عمل می‌کنند (شاه‌حسینی، ۱۳۷۷: ۱۱۲؛ افضل‌طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۲). معماری سقاخانه‌ها معمولاً با طراحی ساده و معنوی همراه است. این بناها از فرم‌های هندسی ساده مانند مربع، مستطیل یا هشت‌ضلعی بهره می‌برند که علاوه بر تأمین نیازهای فیزیکی، معنویت و پیوند عمیقی با فرهنگ اسلامی ایجاد می‌کنند. به‌ویژه نمای سقاخانه‌ها با استفاده از قوس‌های جناغی یا نیم‌دایره‌ای، شباهت زیادی به محراب‌های مساجد دارد و این طراحی به طور ضمنی یادآور تجربه‌های عبادی در مساجد و اماکن مذهبی است (احمدی ملکی، ۱۳۷۷، ۸۶؛ بنیادلو، ۱۳۸۱: ۹۰-۹۱؛ مرادی و کسمایی میرمیران، ۱۳۹۴: ۴).

این ویژگی‌های ساختاری نه تنها در تأمین نیازهای فیزیکی مردم مؤثر است، بلکه به طور معنوی و اعتقادی نیز رابطه عمیقی با فضای شهری و آموزه‌های مذهبی برقرار می‌کند. در واقع، سقاخانه‌ها علاوه بر تأمین آب، به عنوان نشانه‌های معنوی در دل معابر شهری به‌ویژه در تقاطع‌های اصلی عمل می‌کنند که به عنوان نقاطی برای توقف و مکث در مسیر زندگی روزمره افراد در نظر گرفته می‌شوند. این فضاها به طور ضمنی با یادآوری ایثار عاشورا و شهادت‌های اهل بیت (ع)، پیوندی معنوی با عبادیات شهری برقرار می‌کنند. سقاخانه‌ها

به‌طورکلی در سه دسته اصلی طراحی می‌شوند که هر کدام ویژگی‌های خاص خود را دارند و در مکان‌های متفاوت شهری باتوجه‌به نیازهای فضایی مختلف قرار می‌گیرند:

۱- سقاخانه‌های آزاد و مستقل: این نوع سقاخانه‌ها بیشتر از نظر شکلی، مکعب، استوانه یا هشت‌گوش هستند و نمونه‌های آن‌ها اندک است. این سقاخانه‌ها به‌صورت جداگانه ساخته شده و پیوندی با بناهای اطراف خود ندارند به‌گونه‌ای که از هر چهار جهت دارای نما و قابل استفاده هستند (بنیادلو، ۱۳۸۱: ۵۰؛ زارعی و گلزاریان، ۱۳۹۱: ۴۱۸).

۲- سقاخانه‌های دکانی شکل: نمای کلی این سقاخانه‌ها به‌گونه‌ای است که شبیه به دکان‌های نیم‌بایی یا تک‌بایی است و معمولاً در راسته‌بازارها و کنار خانه‌ها قرار می‌گیرند. این نوع سقاخانه‌ها بیشتر در کنار معابر اصلی و پُرتردد شهر ساخته می‌شوند و ارتباط نزدیکی با فضای شهری دارند (ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۵۴). در تهران این نوع سقاخانه فراوانی بیشتری دارد (قابلی، ۱۳۹۰، ۴۱۲).

۳- سقاخانه‌های رفی شکل: این نوع سقاخانه‌ها بیشتر به‌عنوان بخشی از مساجد یا خانه‌ها ساخته می‌شوند و بیشتر در گذرهای فرعی و کوچه‌ها قرار دارند (عنصری، ۱۳۸۳، ۱۲۳). از نظر تملک، جزئی از بنای خانه یا مسجد مجاور خود هستند و نمای این سقاخانه‌ها معمولاً کوچک و محقر است (بنیادلو، ۱۳۸۱، ۹۰-۹۱).

موقعیت جغرافیایی سقاخانه‌ها به‌طور عمده در نقاطی استراتژیک مانند ورودی بازارها، نزدیکی به مساجد، تکایا و حسینیه‌ها قرار دارد که علاوه بر تأمین آب، به‌عنوان کانون‌های معنوی برای تعاملات اجتماعی و آئین‌های مذهبی کوتاه‌مدت عمل می‌کنند. این موقعیت‌ها علاوه بر جنبه‌های فیزیکی، پیوندی عمیق با معنویت و روحانیت شهروندان برقرار می‌سازد و فضایی را برای عبادت‌های فردی و جمعی فراهم می‌آورد. سقاخانه‌ها در چنین نقاطی، علاوه بر نقش عملی خود، نقش نمادین و فرهنگی را نیز ایفا می‌کنند که تأثیرات قابل‌توجهی بر هویت فرهنگی شهری دارند (احمدی ملکی، ۱۳۷۷: ۸۷؛ قابل، ۱۳۹۰، ۴۱۲؛ درخش و باصولی، ۱۴۰۰: ۵۷). سقاخانه‌ها از نظر ساختاری و تزیینات نیز شباهت‌های قابل‌توجهی با مساجد دارند. قوس‌هایی که در محراب‌های مساجد مشاهده می‌شود، در سقاخانه‌ها نیز با تفاوت‌های اندکی دیده می‌شود که این تفاوت‌ها بیشتر از نظر فضاهای عبادی و معنوی است. فضای داخلی سقاخانه‌ها معمولاً به‌صورت ساده با حوضچه‌ها یا منابع ذخیره آب طراحی می‌شود که علاوه بر تأمین آب، بستری برای آرامش و معنویت فراهم می‌آورد (احمدی ملکی، ۱۳۷۷، ۸۶-۸۷). در برخی سقاخانه‌ها، عناصر تکمیلی مانند سکو یا طاقچه‌ها برای تقویت جنبه‌های آیینی و اجتماعی این فضاها به‌کاررفته است. سقاخانه‌ها از منظر نمادین و ساختاری، شباهت‌هایی با مساجد دارند که شامل رعایت دقیق جهت قبله و استفاده از کتیبه‌های قرآنی است. این ویژگی‌ها سقاخانه‌ها را به‌عنوان فضاهای معنوی و نیمه‌قدسی در ذهنیت شهری تثبیت می‌کند و از نظر ذهنی، حضور در کنار این بناها پیوندی با تجربه عبادتگاه‌ها به وجود می‌آورد (مرادی و کسمایی میرمیران، ۱۳۹۴: ۸).

از لحاظ مصالح و فنون ساخت، سقاخانه‌ها نیز با توجه به بوم‌گرایی معماری سنتی ایران، در نواحی مختلف از مصالح متناسب با اقلیم استفاده می‌کنند. در مناطق کویری، استفاده از آجر پخته همراه با ملات گچ‌و‌خاک رایج است، در حالی که در مناطق کوهستانی از سنگ تراش خورده و ملات ساروج بهره گرفته می‌شود (کیانی، ۱۳۷۹، ۲۲۳، عنصری، ۱۳۸۳، ۱۳۴). انتخاب نوع پوشش سقف نیز تابع شرایط اقلیمی است که از طاق ضربی و گنبد کوچک تا چوب‌بست تغییر می‌کند و به‌ویژه در دوره‌های صفوی و قاجار از تزیینات کاشی‌کاری هفت‌رنگ و معرق‌کاری آذین‌بندی شده‌اند که جلوه‌ای آیینی به فضای سقاخانه‌ها می‌بخشد.

تزیینات سقاخانه‌ها علاوه بر زیبایی‌شناسی، نقشی مهم در انتقال مفاهیم مذهبی و معنوی دارند. در این بناها، استفاده از کتیبه‌های قرآنی، نقوش هندسی مانند شمسه و ستاره هشت‌پر، و کاشی‌کاری‌های رنگی یا معرق به‌منظور انتقال معانی معنوی و مذهبی صورت

می‌گیرد. این تزیینات علاوه بر زیبایی‌شناسی، پیامی معنوی را به بازدیدکنندگان منتقل می‌کنند و به طور خاص با طراحی خود یادآور مفاهیم ایثار، فداکاری و همبستگی اجتماعی هستند. نقوش و کتیبه‌ها غالباً با مضامین مذهبی مانند صحنه‌های عاشورا یا نام‌های اهل بیت (ع) به‌ویژه حضرت عباس (ع) تزیین شده‌اند که به طور مستقیم به وقایع کربلا و مفاهیم شیعی مرتبط هستند (زارعی و گلزاریان، ۱۳۹۱: ۴۱۷-۴۱۸). در طول تاریخ، سقاخانه‌ها از نظر کارکرد نمادین و معنوی خود دگرگونی‌های زیادی را تجربه کرده‌اند. در دوران قاجار، تنوع تزیینات و عناصر الحاقی سقاخانه‌ها افزایش یافت و این بناها از منظر بصری تقویت شدند. در دوره پهلوی، با گسترش شبکه‌های آب‌رسانی، نقش عملی این بناها کاهش یافت، اما همچنان کارکرد نمادین آن‌ها، به‌ویژه در ایام محرم و صفر، حفظ شد. امروزه بسیاری از سقاخانه‌های تاریخی در فهرست آثار ملی ثبت شده و برخی از آن‌ها در بافت‌های شهری معاصر به طور باززنده‌سازی طراحی می‌شوند. سقاخانه‌ها، با وجود تغییرات در کارکردهای عملی آن‌ها، همچنان نقش خود را به‌عنوان فضای معنوی و فرهنگی در زندگی شهری ایفا می‌کنند. این بناها با پیوند خود به مساجد و سایر مکان‌های مذهبی، با رعایت جهت قبله و استفاده از نمادهای مذهبی، جایگاهی نمادین در معماری اسلامی دارند و تأثیر عمیقی بر هویت اجتماعی و فرهنگی شهرهای اسلامی گذاشته‌اند.

تحلیل معماری و تجلیات آیینی سقاخانه کربلایی عباسعلی

سقاخانه کربلایی عباسعلی، یکی از نمونه‌های برجسته سقاخانه‌های تاریخی تهران است که نمادی از پیوند عمیق میان معماری آیینی و نیازهای اجتماعی در بافت شهری دوره قاجار به شمار می‌رود (شکل ۱). این بنا در محله سنگلج، یکی از کهن‌ترین محلات تهران، واقع شده و در نزدیکی مسیرهای اصلی حرکت هیئت‌های عزاداری محرم قرار دارد. موقعیت استراتژیک آن موجب شد تا سقاخانه کربلایی عباسعلی علاوه بر تأمین آب برای رهگذران، به مرکزی برای مشارکت در آیین‌های مذهبی و اجتماعی محله تبدیل شود. شواهد تاریخی و روایت‌های محلی حکایت از آن دارند که این سقاخانه به همت فردی خیر به نام کربلایی عباسعلی ساخته شده است. انگیزه او از احداث این بنا، انجام نذر و ترویج فرهنگ سقایی در راستای خدمت به مردم و ایجاد فضای معنوی در محله بوده است.

شکل ۱ - سقاخانه کربلایی عباسعلی واقع در خیابان اسدی‌منش در محله سنگلج (نگارنده)

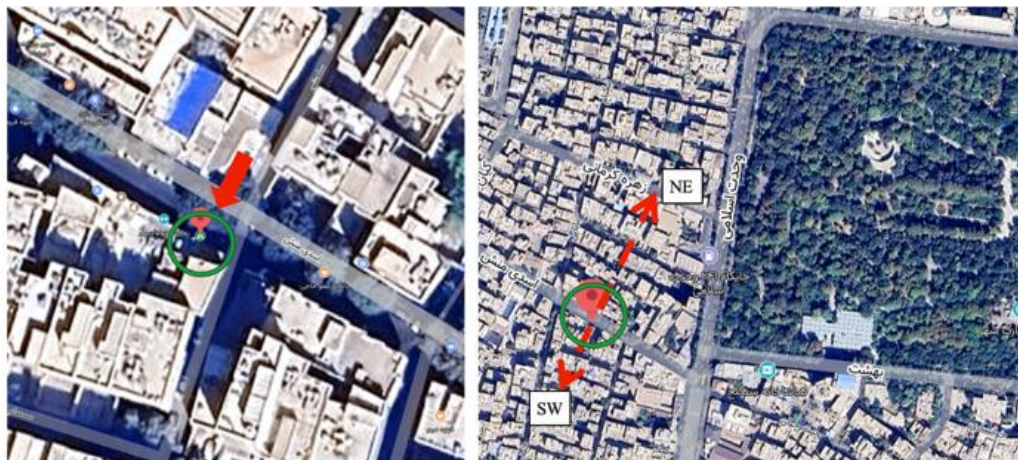
۱. پیشینه تاریخی و زمینه‌های شکل‌گیری

دوره قاجار شاهد رونق و گسترش آیین‌های مذهبی در جامعه ایران بود. در این دوران، بازارها و مکان‌های عمومی نقش کلیدی در زندگی روزمره مردم ایفا می‌کردند و این وضعیت بستری مناسب برای احداث بناهای عام‌المنفعه، از جمله سقاخانه‌ها، فراهم آورد. سقاخانه کربلایی عباسعلی در محله‌ای پُرتردد و هم‌جوار با گذرهای اصلی ارتباطی مهم قرار داشت. این موقعیت جغرافیایی ویژه باعث شد که سقاخانه نه تنها به عنوان نقطه‌ای برای تأمین آب برای رهگذران و مسافران، بلکه به محلی برای مکث و دعاخوانی افراد تبدیل شود. مردم در مسیرهای رفت‌وآمد خود به این مکان مراجعه می‌کردند و علاوه بر رفع تشنگی، از فضای معنوی آن بهره‌مند می‌شدند. سقاخانه‌ها در آن دوران به عنوان مکان‌هایی برای آرامش و انجام اعمال مذهبی و اجتماعی عمل می‌کردند و سقاخانه کربلایی عباسعلی نیز از این قاعده مستثنی نبود. همچنین، ارتباط نزدیکی با مراسم و آیین‌های مذهبی، به ویژه در ایام محرم، باعث شد که این مکان به نقطه‌ای مرکزی در مراسم عزاداری و توزیع نذورات تبدیل شود.

۲. تحلیل کالبدی و عناصر معماری سقاخانه کربلایی عباسعلی

سقاخانه کربلایی عباسعلی به عنوان یکی از برجسته‌ترین سقاخانه‌های تاریخی تهران، در طراحی خود ترکیبی از عناصر معماری سنتی و ویژگی‌های آیینی را به نمایش می‌گذارد. نمای اصلی بنا از آجرکاری منظم و زیبا تشکیل شده که علاوه بر عملکرد سازه‌ای، به جنبه زیبایی‌شناسی نیز توجه دارد. دروازه ورودی سقاخانه با قوسی جناغی قاب‌بندی شده است که یادآور محراب مساجد است و فضای معنوی و قدسی بنا را تقویت می‌کند. درون سقاخانه، حوضچه‌ای سنگی برای ذخیره آب تعبیه شده که باهدف تأمین آب برای رهگذران و عزاداران محلی به کار می‌رود. کف فضا با سنگ‌فرش ساده‌ای پوشیده شده که این سادگی در کنار دیگر تزئینات، تأکید بر اصل عملکردی بنا دارد. تزئینات کاشی هفت‌رنگ و نقوش اسلیمی، به ویژه در حاشیه قوس ورودی، فضای آیینی سقاخانه را برجسته می‌سازد. همچنین، کتیبه‌های قرآنی و مذهبی، از جمله عبارات «یا حسین» و «یا ابوالفضل» که در بخش‌های مختلف بنا به کار رفته‌اند، پیوند مستقیم این سقاخانه را با فرهنگ عاشورا و مراسم مذهبی مردم تهران نمایان می‌کند.

این تزئینات علاوه بر ارزش هنری و زیبایی، بعد معنوی سقاخانه را تقویت می‌کند و به آن هویتی مذهبی می‌دهد که برای رهگذران و زائران ارزش و احترام خاصی دارد. در تحلیل معماری سقاخانه کربلایی عباسعلی باید به ویژگی‌های خاص این بنا اشاره کرد که آن را از دیگر سقاخانه‌های هم‌دوره متمایز می‌کند. سقاخانه کربلایی عباسعلی در سال ۱۳۱۳ ه.ق (۱۲۷۴ ه.ش) توسط کربلایی عباسعلی گمرکچی در دوره قاجار ساخته شده است. این بنا به عنوان یک دهانه از دکان‌های مجاور خود طراحی شده و نمای آن از کاشی‌کاری و پایه‌های آجری تشکیل شده است. طراحی داخلی سقاخانه با پلانی هشت و نیم‌هشت است که ارتفاع آن از کف گذر تاریخی حدود ۷۰ سانتیمتر بیشتر است. داخل بنا، سکویی به ارتفاع ۶۰ سانتیمتر بالاتر از کف قرار دارد و نیم‌گنبد آن توسط کاربرندی نیم‌کار ساخته شده است. تمامی سطح داخل سقاخانه با کاشی‌کاری‌های متنوع مزین شده که نقوش اسلیمی، فرنگی و نقاشی‌های عاشورایی را در بر می‌گیرد.

شکل ۲: موقعیت سقاخانه کربلایی عباسعلی در محله سنگلیج، با محوریت شمال شرقی به جنوب غربی (نگارنده)

در نمای بیرونی، پیشانی سقاخانه شامل دو کتیبه است که تاریخ ساخت و مرمت بنا را نشان می‌دهند. یکی از کتیبه‌ها در پیشانی بالایی نما با عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم، عباسعلی سنه ۱۳۱۳» قرار دارد که نشان‌دهنده سال ساخت بنا است. کتیبه دیگر به خط نستعلیق در زمینه سفید کاشی هفت‌رنگ نگاشته شده و مرمت بنا را در سال ۱۳۱۱ ه.ش گزارش می‌کند. این کتیبه‌ها علاوه بر اطلاعات تاریخی، با محتوای مذهبی خود به ارادت به اهل بیت پیامبر اسلام اشاره دارند.

۳. جهت‌گیری و هم‌خوانی با قبله

یکی از ویژگی‌های مهم سقاخانه کربلایی عباسعلی رعایت دقیق جهت قبله در طراحی آن است (شکل ۲). محور اصلی بنا به گونه‌ای تنظیم شده که فرد هنگام برداشتن یا نوشیدن آب، روبه‌قبله قرار گیرد. این طراحی نه تنها از نظر معماری به لحاظ نمادین اهمیت دارد، بلکه با ایجاد هم‌راستایی معنوی، تجربه‌ای روحانی و معنوی برای استفاده‌کنندگان از آب فراهم می‌آورد. قرارگرفتن در این جهت به زائران و رهگذران یادآوری می‌کند که این مکان علاوه بر کارکرد فیزیکی‌اش در تأمین آب، به‌عنوان یک فضای مقدس و مذهبی نیز عمل می‌کند. این جنبه معنوی با هماهنگی و هم‌راستایی فضا با قبله، حس ارتباط معنوی و روحانی با عالم بالا را تقویت کرده و با فرهنگ دینی جامعه نیز هم‌خوانی دارد. این ویژگی باعث می‌شود که سقاخانه نه تنها به‌عنوان محلی برای رفع تشنگی بلکه به‌عنوان مکانی برای تدبیر و آرامش روحی نیز در نظر گرفته شود.

۴. نقش اجتماعی و آیینی در بافت شهری

سقاخانه کربلایی عباسعلی فراتر از یک بنای معماری، به‌عنوان یک کانون اجتماعی و مذهبی در بافت شهری محله سنگلیج عمل کرده است. این مکان نه تنها به تأمین آب برای مردم و زائران پرداخته، بلکه در ایام محرم به محلی برای برگزاری آیین‌های عزاداری و توزیع نذورات تبدیل می‌شود. موقعیت استراتژیک سقاخانه در حاشیه مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری، این بنا را به مکانی مهم در اجتماع محلی تبدیل کرده است. سقاخانه کربلایی عباسعلی همواره در حافظه جمعی ساکنان محله سنگلیج جایگاهی ویژه داشته است. این مکان به‌عنوان یک پاتوق اجتماعی، علاوه بر تأمین آب، محلی برای تجمع و همبستگی مردم در مناسبت‌های مذهبی بوده است. آیین‌ها و مراسم‌های مذهبی که در این مکان برگزار می‌شود، نه تنها بر معنویت محیط می‌افزاید؛ بلکه پیوند میان افراد محله را تقویت می‌کند و

به حس همبستگی و مشارکت اجتماعی در میان آنها دامن می‌زند. این ویژگی‌ها باعث شده‌اند که سقاخانه کربلایی عباسعلی به‌عنوان یک نماد از تعامل اجتماعی و دینی در شهر تهران شناخته شود.

۵. ارزش‌های میراثی و ضرورت حفاظت

سقاخانه کربلایی عباسعلی به دلیل قدمت تاریخی، ویژگی‌های معماری خاص و ارتباط نزدیکی با آیین‌های مذهبی، به اثری واجد ارزش میراثی تبدیل شده است. این بنا نه تنها به‌عنوان یک سازه معماری، بلکه به‌عنوان یک نقطه مهم در فرهنگ و تاریخ مذهبی تهران شناخته می‌شود. حفظ و مرمت سقاخانه کربلایی عباسعلی اهمیت زیادی دارد؛ زیرا این فرایند نه تنها به حفظ ساختار فیزیکی بنا کمک می‌کند، بلکه به پاسداشت کارکرد اجتماعی و فرهنگی آن نیز منجر می‌شود. سقاخانه به‌عنوان نمادی از پیوند میان معماری و آیین‌های مذهبی، باید در برابر فرسایش و تهدیدات محیطی محافظت شود تا نسل‌های آینده نیز بتوانند از این میراث فرهنگی بهره‌برداری کنند. به همین دلیل، حفاظت و مرمت سقاخانه کربلایی عباسعلی ضروری است تا هم به لحاظ فرهنگی و تاریخی این اثر حفظ شود و هم به‌عنوان یک یادگار معنوی از دیانت و آداب و رسوم گذشته به یادگار بماند.

۶. وضعیت کنونی سقاخانه کربلایی عباسعلی

حفظ و مرمت سقاخانه کربلایی عباسعلی به‌عنوان یک اثر تاریخی و فرهنگی، در شرایط کنونی بسیار ضروری است. این بنا نه تنها به‌عنوان یک اثر معماری، بلکه به‌عنوان یک نقطه مهم در تاریخ و فرهنگ مذهبی تهران شناخته می‌شود. در سال‌های اخیر، تغییرات جدیدی از جمله نصب آب‌سردکن‌های مدرن برای تأمین آب آشامیدنی و ایجاد امکانات بهداشتی بیشتر برای رفاه عموم مردم به این مکان اضافه شده است، اما هنوز هم جنبه‌های معنوی و اجتماعی آن پابرجا است. سقاخانه‌ها در تهران در طول تاریخ با سیاست‌های اجتماعی و مذهبی مرتبط بوده‌اند. به‌ویژه در دوره قاجار، سقاخانه‌ها به‌عنوان مراکزی برای پشتیبانی از نیازمندان و افرادی که در مسیرهای عبوری می‌کردند شناخته می‌شدند. این ویژگی اجتماعی با شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی و مذهبی اهمیت بیشتری یافت و تبدیل به نمادی از همبستگی اجتماعی و حفظ سنت‌های فرهنگی شد. سقاخانه‌ها نه تنها در تهران، بلکه در دیگر شهرهای ایران به‌عنوان نشانه‌های هویت محلی شناخته می‌شوند و در ساختار شهری نقش مهمی ایفا کرده‌اند. سقاخانه کربلایی عباسعلی به‌ویژه با نقوش کاشی‌کاری و کتیبه‌های مذهبی، به‌عنوان محل نگهداری آثار هنری و تزیینات مذهبی شناخته می‌شود. این نقوش علاوه بر زیبایی‌شناسی، حامل پیام‌های معنوی و مذهبی هستند که با فرهنگ شیعی و مذهب عاشورا پیوند دارند. در کنار تغییرات و بازسازی‌های مدرن، سقاخانه‌ها همچنان نقش خود را به‌عنوان نمادهایی از هویت اجتماعی و دینی در تهران ایفا می‌کنند. در ایام محرم و دیگر مناسبت‌های مذهبی، این مکان‌ها تبدیل به مراکزی برای توزیع نذورات و حمایت از نیازمندان شده‌اند. با توجه به اینکه سقاخانه کربلایی عباسعلی به‌عنوان یکی از آثار میراثی و فرهنگی تهران به ثبت رسیده است، اهمیت آن در ساختار اجتماعی و مذهبی محله سنگلج غیرقابل انکار است. از ویژگی‌های منحصر به فرد آن می‌توان به تزیینات مذهبی، معماری سنتی و نقش اجتماعی آن اشاره کرد. سقاخانه‌های تهران، به‌ویژه آن‌هایی که در مسیرهای ارتباطی مهم و در جوار گذرگاه‌ها قرار دارند، همچنان به‌عنوان نقاط فرهنگی، دینی و اجتماعی در حافظه جمعی مردم تهران جای دارند و باید در برابر تهدیدات محیطی و فرسایش محافظت شوند.

بررسی تطبیقی طراحی سقاخانه‌ها و محوریت قبله در معماری

محوریت قبله در معماری اسلامی، به‌ویژه در طراحی سقاخانه‌ها، نه تنها یک الزام آیینی بلکه مؤلفه‌ای هویت‌ساز در سازمان‌دهی فضا و تجلی معنویت است. در معماری اسلامی، توجه به قبله به‌عنوان محور اصلی در طراحی فضاهای مذهبی و عمومی همواره مورد توجه بوده است. در سقاخانه‌ها، این اصل با کارکرد اجتماعی، فرهنگی و نمادین بنا پیوند می‌خورد و به تجربه کاربر بُعدی معنوی و مذهبی می‌بخشد. مطالعات تطبیقی سقاخانه‌های تاریخی تهران نشان می‌دهند که حتی در مقیاس کوچک و در بافت‌های فشرده شهری، محوریت قبله به‌عنوان معیار طراحی لحاظ شده است (علی‌آبادی و زارع، ۱۳۹۷: ۵۲). قبله در سنت اسلامی نه تنها جهت نماز بلکه مسیر توجه قلبی و ذهنی مؤمنان به کعبه است. در این راستا، در معماری اسلامی، محور قبله نه تنها به‌عنوان یک جهت مکانی بلکه به‌عنوان سمبلی از ارتباط معنوی انسان با خداوند در نظر گرفته می‌شود. در فرهنگ سقایی که ریشه در واقعه کربلا دارد، نوشیدن آب نذری، به‌ویژه در سقاخانه‌ها، خود کنشی معنوی است که یادآور ایثار حضرت عباس (ع) محسوب می‌شود (مرادی و کسمایی میرمیران، ۱۳۹۴: ۲). این دو عامل، هم‌زمان باهدف اصلی تأمین آب برای تشنگان، سبب شده‌اند که معماران حتی در طراحی یک سقاخانه کوچک، محوریت قبله را به‌عنوان پیوند میان کالبد و معنا در نظر بگیرند و به‌نوعی تجربه‌ای معنوی برای استفاده‌کنندگان از آن فراهم کنند (افضل طوسی و مانی، ۱۳۹۲: ۵۲). مطالعات میدانی و شواهد معماری نشان می‌دهد که در بسیاری از سقاخانه‌ها، ورودی یا محل برداشت آب به‌گونه‌ای جانمایی شده که فرد استفاده‌کننده به‌طور طبیعی روبه‌قبله قرار گیرد. این هم‌راستایی یا با قرارگیری دقیق بنا در محور مناسب محقق می‌شده یا با تغییر زاویه ورودی و حوضچه در بافت‌های محدود. در برخی نمونه‌ها، حتی عناصر تزئینی مانند قاب‌های محراب‌مانند یا ردیف کتیبه‌ها نیز با جهت قبله هماهنگ شده‌اند (احمدی ملکی ۱۳۷۷، ۸۶؛ حجارپور خلیج ۱۴۰۰، ۵۹).

به‌ویژه در سقاخانه‌های مهم و تاریخی، این دقت در طراحی می‌تواند به‌عنوان یک عنصر نمادین و معنوی عمل کند که علاوه بر کارکرد عملیاتی آب‌رسانی، باعث می‌شود استفاده‌کننده از فضا به‌طور ناخودآگاه با عنصر قبله و مفهوم آن در ارتباط قرار گیرد. سقاخانه‌ها نه تنها به‌عنوان مکان‌هایی برای رفع تشنگی، بلکه به‌عنوان نمادهای هویتی و فرهنگی در جامعه اسلامی عمل کرده‌اند. طراحی و ساخت سقاخانه‌ها، به‌ویژه با توجه به محوریت قبله، باعث شده که این بناها به‌طور غیرمستقیم به‌عنوان نهادهایی مذهبی شناخته شوند که معنای عمیق‌تری از صرف تأمین آب را به ذهن مخاطب می‌آورند. این فضاها با ویژگی‌های خاص معماری، به‌ویژه در شهرهایی مانند تهران، به‌طور جدی در شکل‌دهی هویت مذهبی و اجتماعی جامعه نقش دارند (درخش و باصولی ۱۴۰۰، ۵۷).

سقاخانه‌ها یکی از عناصر معماری شهری با مصادیق تفکر اسلامی شیعیان در فرهنگ عاشورا و ارزش‌های نهفته در آن هستند. با رواج تشیع در ایران و عمومیت یافتن عزاداری، روضه‌خوانی و نقل وقایع کربلا و تأکید بر تشنه بودن لب امام و یارانش، آب نزد شیعیان جنبه مذهبی یافته و مهم‌ترین عامل فراوانی سقاخانه‌ها گردید. سقاخانه‌ها به‌صورت بناهای کوچکی که برخی در گذرگاه‌های عمومی و مکان‌های همگانی مانند میدان، بازار و... و برخی در کنار مساجد، حسینیه‌ها و تکایا به‌منظور ذخیره آب، سیراب کردن تشنگان و تجلی فرهنگ عاشورا ایجاد شده‌اند. الگوی ساخت این بناها، به دلیل اعمال سلیقه در آن، تنوع معماری، کوچک و کم‌اهمیتی آنها در مقایسه با مساجد و سایر مکان‌های مذهبی؛ از یک نوع معماری و اسلوب ساختاری ثابت و واحدی پیروی نمی‌کند، لذا امکان وحدت کامل فرم و شکل را از سقاخانه‌ها می‌گیرد. ولی آنچه که آشکار است؛ عناصر مشترک در سقاخانه‌ها؛ فرورفتگی محراب‌گونه آنها، آبخوری، پنجره مشبک و سینی روشن کردن شمع است؛ ولی الگوی ساخت و میزان تزئینات و به‌کارگیری عناصر نمادین تزئینی در آنها کاملاً سلیقه‌ای است. نظر به اینکه معماری سقاخانه‌ها به مساجد و محراب نزدیک بوده و قوس‌هایی که در محراب یک مسجد دیده می‌شود،

در سقاخانه نیز با اختلافی بسیار ناچیز مشاهده به کار رفته است، این تصور وجود دارد که همچون محراب مسجد به جهت کعبه و قبله در طراحی آن توجه شده باشد. در سقاخانه کربلایی عباسعلی همان طور که دیده شد، بنا در راستای محور قبله قرار دارد، ولی با توجه به انجام مقایسه‌ای اندک با سایر سقاخانه‌ها این گونه به نظر می‌رسد که تأکیدی بر محوریت بنای سقاخانه وجود نداشته است. ولی ممکن است در سقاخانه‌های معتبری که جامع و بزرگ بوده و تمام ارکان آن حفظ شده است، همانند سقاخانه کربلایی عباسعلی به راستای قبله توجه شده باشد.

بررسی تطبیقی سقاخانه‌های تهران نشان می‌دهد که در بسیاری از موارد، طراحی‌های مختلف در این فضاها بر اساس اصول دقیق معماری اسلامی و احترام به نمادهای مذهبی صورت گرفته است. به طور مثال، در سقاخانه‌های قدیمی تهران، همان طور که در سقاخانه کربلایی عباسعلی مشاهده می‌شود، مکان قرارگیری حوضچه‌ها، پنجره‌ها و حتی تزئینات معماری، همگی بر اساس توجه به محور قبله طراحی شده‌اند (نجمی، ۱۳۶۲: ۳۹۰-۳۸۹). سقاخانه‌های تهران که در کنار معابر اصلی، مساجد و تکایا قرار گرفته‌اند، به‌ویژه در محله‌های پُرفت‌وآمد و شلوغ، علاوه بر کارکرد آب‌رسانی، به‌عنوان نمادهای معنوی و آیینی عمل می‌کنند. این فضاها بادقت در جهت‌گیری و استفاده از تزئینات معماری مانند قاب‌های محراب‌مانند و نقوش اسلامی، تجربه‌ای معنوی را برای استفاده‌کنندگان فراهم می‌کنند که در نهایت، به آن‌ها کمک می‌کند تا در هنگام نوشیدن آب، به یاد حضرت عباس (ع) و ایثار ایشان بیافتند و با قبله ارتباط معنوی برقرار کنند. این سقاخانه، واقع در محله تاریخی سنگلج تهران، نمونه‌ای شاخص از رعایت کامل محور قبله (راستای جنوب غربی) در طراحی است. فضای باز اطراف آن امکان جانمایی دقیق را فراهم کرده و محور اصلی بنا به‌گونه‌ای تنظیم شده که هنگام برداشت یا نوشیدن آب، استفاده‌کننده روبه‌قبله قرار می‌گیرد. حضور کتیبه‌های مذهبی و نقوش اسلیمی، این هم‌راستایی را از یک ویژگی فنی به بخشی از تجربه آیینی فضا ارتقا داده است. سقاخانه‌های مختلف در تهران از منظر طراحی و محوریت قبله دارای ویژگی‌های خاصی هستند که هرکدام به‌نوعی با رعایت یا انحراف از محور قبله به تأمین نیازهای اجتماعی و معنوی پرداخته‌اند. به‌طورکلی، سقاخانه‌ها نمادهای فرهنگی و دینی در شهرهای اسلامی به شمار می‌آیند و طراحی آن‌ها معمولاً با توجه به محوریت قبله و باهدف ایجاد فضای معنوی برای استفاده‌کنندگان شکل می‌گیرد.

سقاخانه آئینه تهران (شکل ۳) یکی از آثار برجسته معماری دوران قاجار در تهران است که با ترکیب هنرمندانه آئینه‌کاری، کاشی‌کاری و کتیبه‌نویسی ویژگی‌های معماری و معنوی خاصی را به نمایش می‌گذارد. این سقاخانه که در سال ۱۲۸۵ ه.ش ساخته شد، علاوه بر تأمین آب برای رهگذران، به‌عنوان مکانی آیینی و معنوی برای دعا و تجمع‌های مذهبی در بافت شهری تهران عمل می‌کرد. طراحی این بنا نه تنها به نیازهای خدماتی پاسخ می‌دهد، بلکه ابعاد فرهنگی و مذهبی آن را نیز تقویت می‌کند. در حال حاضر، سقاخانه تحت نظارت و حمایت مسجد روبه‌رویی خود قرار دارد که به‌عنوان بانی فعلی آن شناخته می‌شود. در زمان ساخت، سقاخانه آئینه تهران یکی از بزرگ‌ترین سقاخانه‌های تهران بود. در اثر تغییرات شهری، به‌ویژه تعریض خیابان ظهیرالاسلام در سال ۱۳۴۸، این بنا بازسازی و کمی جابه‌جا شد (شهری، ۱۳۶۷: ج ۱: ۴۶۰؛ بنیادلو، ۱۳۸۱: ۴۵). پیشینه این سقاخانه به بنای چوبی قدیمی‌تری برمی‌گردد که بیش از ۲۵۰ سال قدمت داشت. موقعیت جغرافیایی سقاخانه در خیابان ظهیرالاسلام و نزدیکی آن به مغازه‌ها و معابر پُرتردد، سبب شده که این مکان علاوه بر اهمیت معنوی، نقش برجسته‌ای در منظر شهری و بافت تاریخی منطقه ایفا کند. در طراحی سقاخانه، ساختار آن به‌صورت دکانی شکل قرار گرفته است که امکان قرارگیری راحت در بافت شهری و پاسخگویی به نیازهای خدماتی را فراهم می‌آورد. به‌ویژه، ساختار محرابی سقاخانه که محور اصلی آن در راستای جنوب غربی قرار دارد، تجربه‌ای معنوی و آیینی برای کاربر ایجاد می‌کند. ابعاد جمع‌وجور این سقاخانه، با ارتفاع حدود ۳.۵ متر و عرض ۲ متر، فضایی عملکردی و دسترسی مناسب را برای

استفاده‌کنندگان فراهم کرده است. در داخل سقاخانه، آئینه‌کاری‌های زیبا، کاشی‌کاری هفت‌رنگ و کتیبه‌نویسی در محراب جلوه‌ای معنوی و بصری ویژه به فضا بخشیده‌اند.

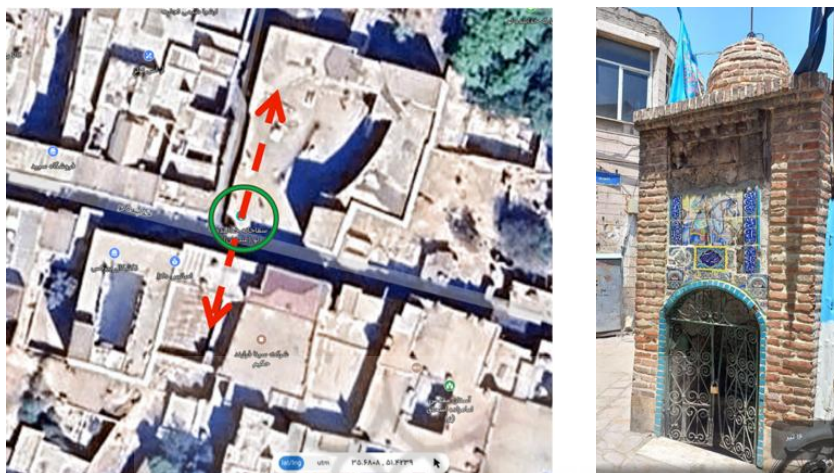

شکل ۳- سقاخانه آینه تهران در خیابان ظهیرالاسلام و نقشه‌هایی و جهت محوری سقاخانه (نگارنده)

دریچه چهارلنگه‌ای که در مقابل آئینه‌ها قرار دارد، به‌علاوه کتیبه‌ها و آیات مذهبی که در بالای آن حک شده‌اند، بر فضای معنوی سقاخانه افزوده است. جزئیات مصالح ساختمانی مانند سنگ گرانیات مشکی در ازاره بنا، کاشی‌کاری‌های زیبا و سقف چوبی از ویژگی‌های منحصربه‌فرد سقاخانه است که هم استحکام بنا را نشان می‌دهد و هم گواهی بر قدمت آن است. این انتخاب‌ها در کنار نورپردازی منحصربه‌فرد سقاخانه، به‌ویژه در شب‌های مذهبی، فضایی عرفانی و معنوی ایجاد می‌کنند که برای مراسم آئینی بسیار مناسب است. سقاخانه آینه تهران علاوه بر جنبه‌های زیبایی‌شناسی و معنوی، در طراحی خود دقت زیادی در رعایت محور قبله دارد. با توجه به محدودیت فضای اطراف و گذرهای باریک، جانمایی و طراحی بنا به‌گونه‌ای صورت گرفته است که هم دسترسی راحت به آب فراهم باشد و هم تجربه معنوی آن برای استفاده‌کنندگان حفظ شود. در ایام محرم و صفر، سقاخانه آینه تهران به مکانی برای تجمع عزاداران و اجرای مراسم آئینی تبدیل می‌شود. این ویژگی‌ها، سقاخانه آینه تهران را به‌عنوان یکی از نمادهای معنوی در شهر تهران معرفی می‌کند که علاوه بر تأمین نیازهای عملی شهروندان، پیوندی معنوی میان فضای شهری و استفاده‌کنندگان برقرار می‌سازد.

یکی دیگر از سقاخانه‌های تاریخی تهران، سقاخانه خداپنده لو (شکل ۴) است که در محله ناصرخسرو قرار دارد و با طراحی منحصربه‌فرد خود، به‌عنوان یک سازه مستقل در میان دیگر سقاخانه‌ها متمایز می‌شود. این بنا که متعلق به دوران قاجار است، اکنون به‌عنوان یکی از جاذبه‌های برجسته معماری مذهبی تهران شناخته می‌شود و به نام بانی آن، خداپنده‌لو، نام‌گذاری شده است. سقاخانه با ساختار ویژه و طراحی خاص خود، جایگاه مهمی در تاریخ تهران دارد و هنوز هم یکی از آثار مهم معماری مذهبی این شهر به شمار می‌آید. این بنا در قلب محله‌ای تاریخی و تجاری واقع شده و علاوه بر کارکردهای عملی خود، نقش مهمی در پیوندهای اجتماعی و فرهنگی جامعه ایفا کرده است. در حال حاضر، تحت نظارت نهادهای میراث‌فرهنگی و تاریخی تهران قرار دارد و حفظ و نگهداری آن اهمیت فراوانی دارد. سقاخانه خداپنده‌لو با ساختار چندضلعی و سقف گنبدی، ویژگی‌های سنتی و معنوی معماری اسلامی را به طور

چشمگیری به نمایش می‌گذارد. این بنا که ارتفاعی حدود ۴ متر و عرض ۳ متر دارد، به طور متناسب با نیازهای خدماتی و اجتماعی طراحی شده است. ازاره آن از سنگ‌های باکیفیت و مقاوم ساخته شده و بدنه‌اش با تزیینات کاشی‌کاری پوشیده است که معنویت فضا را تقویت می‌کند.

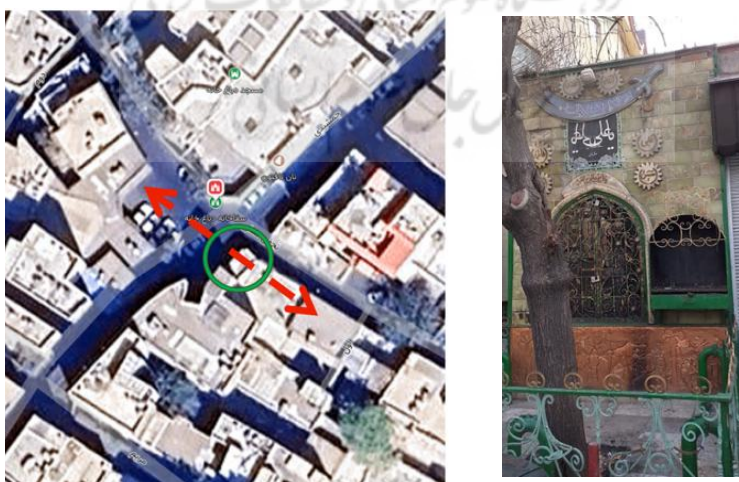
شکل ۴- سقاخانه خدابنده‌لو واقع در ناصرخسرو، کوچه خدابنده‌لو- نقشه هوایی و جهت محوری سقاخانه (نگارنده)

تزیینات داخلی سقاخانه شامل کاشی‌کاری‌های رنگی و نقوش اسلیمی است که هویت معنوی فضا را به خوبی تقویت می‌کند. انعکاس نور از سطوح آینه‌ای و کاشی‌کاری‌ها فضایی عرفانی و روحانی ایجاد می‌کند که تجربه‌ای معنوی برای استفاده‌کنندگان به همراه دارد. کتیبه‌ها و آیات قرآنی حک شده در طاق‌ها نیز به غنای محتوای مذهبی فضا افزوده و بر معنویت آن می‌افزایند. یکی از ویژگی‌های جالب این سقاخانه، توجه به محور قبله در طراحی آن است. اگرچه سقاخانه در طراحی خود به محور قبله توجه داشته است، جهت‌گیری آن به سمت شمال شرقی (که خلاف جهت قبله است) قرار گرفته است. این انحراف به دلیل محدودیت‌های فضایی و موقعیت خاص در بافت شهری ایجاد شده است. با این حال، سقاخانه خدابنده‌لو همچنان با وجود این انحراف، فضایی معنوی و مذهبی را به خوبی به نمایش می‌گذارد و در ایام محرم و صفر به مکانی برای برگزاری مراسم مذهبی و توزیع آب و تبرک تبدیل می‌شود. سقاخانه خدابنده‌لو نمونه‌ای برجسته از معماری مذهبی دوران قاجار است که اصول طراحی اسلامی، همچون توجه به محور قبله و استفاده از کاشی‌کاری‌های رنگی و نقوش مذهبی را به خوبی تلفیق کرده است. این سقاخانه علاوه بر تأمین نیازهای اجتماعی شهروندان، فضایی معنوی در دل بافت تاریخی تهران ایجاد کرده و به عنوان نمادی از پیوند معنوی و اجتماعی در شهر شناخته می‌شود.

در مقایسه سقاخانه‌های کربلایی عباسعلی، آئینه تهران و خدابنده‌لو، تفاوت‌ها و شباهت‌های قابل توجهی مشاهده می‌شود. سقاخانه‌های کربلایی عباسعلی و آئینه تهران هر دو در راستای قبله و محور جنوب‌غربی طراحی شده‌اند، در حالی که سقاخانه خدابنده‌لو با وجود توجه به محور قبله، به دلیل موقعیت خاص در بافت شهری به سمت شمال‌شرقی قرار گرفته است. این انحراف بیشتر به دلیل محدودیت‌های فضایی ناشی از ساختار شهری است که بر جهت‌گیری بناها تأثیرگذار بوده است. از نظر طراحی، سقاخانه کربلایی عباسعلی با سادگی و عملکردی کاربردی فضایی معنوی برای استفاده‌کنندگان فراهم می‌آورد، در حالی که سقاخانه آئینه تهران با استفاده از تزیینات آینه‌کاری و کاشی‌کاری، فضایی بصری و معنوی غنی ایجاد می‌کند. سقاخانه خدابنده‌لو نیز با طراحی هندسی و استفاده از تزیینات مذهبی، فضای معنوی خاصی در بافت شهری خود پدید آورده است.

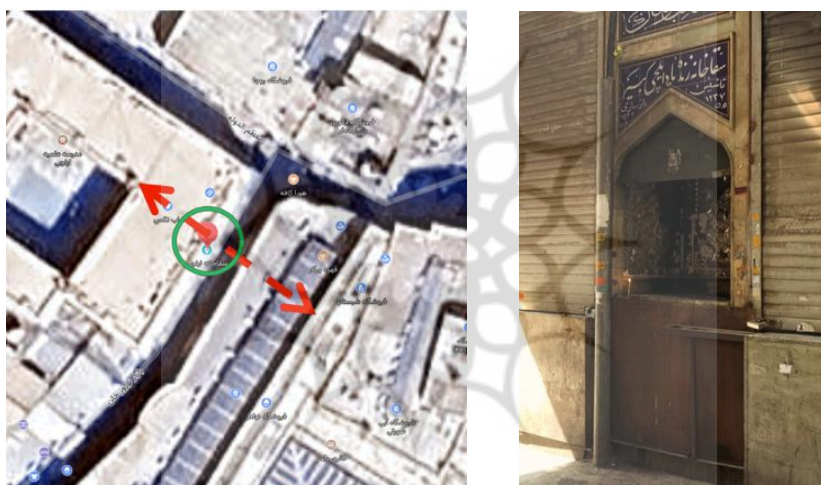
از نظر تأثیر بافت شهری، سقاخانه کربلایی عباسعلی در محله سنگلج و در نزدیکی مسیرهای اصلی عزاداری محرم قرار دارد که تأثیر زیادی بر نقش اجتماعی و آیینی آن گذاشته است. سقاخانه آینه تهران نیز در خیابان ظهیرالاسلام واقع شده و موقعیتی خاص در منظر شهری دارد. همچنین، سقاخانه خداوندلو در بافت تاریخی و تجاری محله ناصرخسرو قرار گرفته و تأثیر عمده‌ای در این فضای شهری بر جای می‌گذارد. در نهایت، هماهنگی تزیینات با محور قبله در طراحی این سقاخانه‌ها به‌خوبی مشاهده می‌شود. در سقاخانه کربلایی عباسعلی، تزیینات کاشی‌کاری و کتیبه‌ها بادقت و هماهنگی کامل با محور قبله طراحی شده‌اند. سقاخانه آینه تهران نیز با تزیینات آینه‌کاری و کتیبه‌ها هم‌راستایی خاصی با محور قبله دارد. در سقاخانه خداوندلو، تزیینات و کتیبه‌ها به‌طور منسجم با محور قبله هماهنگ شده‌اند که هویت معنوی این بنا را تقویت می‌کند. این مقایسه نشان می‌دهد که هر یک از این سقاخانه‌ها با توجه به موقعیت، طراحی و ساختار خاص خود، تجربه‌ای معنوی متفاوت را برای استفاده‌کنندگان فراهم می‌آورند.

در مقابل، نمونه‌هایی از سقاخانه‌ها وجود دارند که در طراحی آن‌ها توجهی به محور قبله نشده و در راستای آن قرار نمی‌گیرند. سقاخانه دباغ‌خانه (شکل ۵) یکی از این نمونه‌هاست که در محله سنگلج تهران واقع شده است. این سقاخانه در دوران قاجار ساخته شد و با هدف تأمین آب برای رهگذران توسط فردی به نام «دباغ» احداث گردید. سقاخانه دباغ‌خانه واقع در بازار مولوی، خیابان تیموری، کوچه ابن‌سلطان با قدمتی ۷۰ ساله، دارای تنها شیر آبی در فضایی ساده است که پذیرای مریدان آن است. قفل‌ها و دخیل‌های بسته‌شده به پنجره فلزی این مکان کوچک و محقر، نشان از توسل و اعتماد مردم به حاجت‌روایی این سقاخانه دارد (بنیادلو، ۱۳۸۱: ۷۹). طراحی این سقاخانه با استفاده از جزئیات معماری و تزیینات مذهبی، فضایی معنوی و ویژه برای کاربران فراهم کرده است. ساختار دکانی شکل آن به‌راحتی در بافت شهری جاگرفته و دسترسی به آن را تسهیل می‌کند. ساختار محرابی و نقوش سنتی، فضایی آیینی و معنوی برای استفاده‌کنندگان ایجاد کرده است. ابعاد جمع‌وجور این سقاخانه با ارتفاع حدود ۳ متر و عرض ۲ متر، به‌طور مؤثر به نیازهای خدماتی پاسخ می‌دهد و تأثیر زیادی بر فضای معنوی آن دارد. در داخل سقاخانه، انعکاس نور از آینه‌ها و کاشی‌ها فضایی عرفانی ایجاد می‌کند که تجربه‌ای معنوی برای کاربران به همراه دارد. در طراحی سقاخانه دباغ، توجه به محور قبله مدنظر قرار نگرفته و جهت‌گیری آن به سمت شمال‌غربی - جنوب‌شرقی است که به دلیل محدودیت‌های فضایی در بافت شهری ایجاد شده است.

شکل ۵- سقاخانه دباغ‌خانه واقع در محله سنگلج - نقشه هوایی و جهت محوری سقاخانه (نگارنده)

سقاخانه ایلچی کبیر (شکل ۶) نیز نمونه‌ای دیگر است که در بازار نوروزخان تهران واقع شده و به‌ویژه در دوران قاجار با طراحی خاص و استفاده از تزیینات مذهبی خود، از نمونه‌های برجسته معماری مذهبی به شمار می‌رود. این سقاخانه توسط فردی به نام ایلچی کبیر ساخته شد و هدف اصلی آن تأمین آب برای مسافران و عبورکنندگان از بازار بود. سقاخانه ایلچی کبیر، مشابه سقاخانه دباغ، به صورت دکانی شکل طراحی شده و در بافت شهری قرار گرفته است. طراحی محرابی آن به همراه نقوش مذهبی، تجربه‌ای معنوی برای مراجعین ایجاد می‌کند. تزیینات کاشی‌کاری و نقوش مذهبی در طاق‌ها و ورودی‌ها، معنویت فضا را تقویت می‌کند. جهت‌گیری سقاخانه ایلچی کبیر نیز برخلاف بسیاری از سقاخانه‌ها، به محور قبله توجهی نداشته و به سمت شمال‌غربی - جنوب‌شرقی قرار گرفته است. این انحراف نیز همانند سقاخانه دباغ، به دلیل محدودیت‌های فضایی و موقعیت خاص در بافت شهری است. با این حال، سقاخانه ایلچی کبیر همچنان فضایی معنوی برای کاربران فراهم کرده و به‌عنوان یکی از نمادهای معماری مذهبی در تهران باقی‌مانده است.

شکل ۶- سقاخانه ایلچی بزرگ واقع در بازار نوروزخان - نقشه هوایی و محور بنا (نگارنده)

سقاخانه‌های دباغ و ایلچی کبیر، مانند بسیاری از سقاخانه‌های دیگر، با محدودیت‌های فضایی و موقعیت‌های خاص در بافت شهری مواجه هستند که این موضوع باعث تغییراتی در جهت‌گیری این بناها شده است. به دلیل فضاهای محدود و فشرده در مناطق پُررفت و آمد تهران، طراحی و جانمایی این سقاخانه‌ها نیازمند انطباق با شرایط محیطی بوده است. در مناطقی مانند بازارهای شلوغ تهران که فضاهای محدود و گذرگاه‌های تنگ وجود دارد، تغییرات در جهت‌گیری بناها اجتناب‌ناپذیر است. سقاخانه‌های دباغ و ایلچی کبیر نیز در چنین بافتی قرار دارند و طراحی آن‌ها به‌گونه‌ای انجام شده است که بیشترین بهره‌برداری از فضاهای موجود ممکن شود. معماران این سقاخانه‌ها با توجه به فضای محدود و نیازهای اجتماعی و خدماتی، طراحی‌های خود را به‌گونه‌ای انجام داده‌اند که امکان استفاده مؤثر از فضا فراهم گردد. این طراحی‌ها ممکن است موجب انحراف از محور قبله شوند، اما هدف نهایی آن‌ها تأمین خدمات مناسب برای مردم و رهگذران در این مناطق بوده است. این نمونه‌ها نشان می‌دهند که در معماری اسلامی رعایت جهت قبله اصولی مهم است، اما در برخی مواقع به دلیل محدودیت‌های محیطی و فنی، ممکن است تغییرات اندکی در این اصل صورت گیرد. سقاخانه‌های دباغ و ایلچی کبیر نمونه‌هایی هستند که نشان می‌دهند در برخی موارد، سازگاری با بافت شهری و نیازهای اجتماعی اولویت دارد و ممکن است با انحراف اندک از محور قبله، بناهای مذهبی و خدماتی مؤثری ایجاد شوند. در سقاخانه‌ها، علاوه بر تأمین آب، توجه به قبله

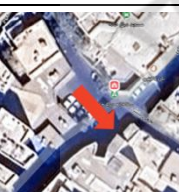
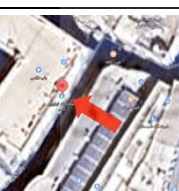
به‌عنوان پیوندی معنوی و مذهبی با فضای شهر اهمیت دارد. این ویژگی در طراحی برخی از سقاخانه‌های تاریخی تهران قابل مشاهده است، هرچند در مواردی به دلیل محدودیت‌های شهری، محور قبله به طور دقیق رعایت نشده باشد.

تحلیل تطبیقی طراحی سقاخانه‌ها در تهران و توجه به محوریّت قبله نشان‌دهنده اهمیت این محور در شکل‌دهی فضاهای معنوی و آیینی است. در برخی از سقاخانه‌های تاریخی تهران، طراحی‌ها به‌گونه‌ای بوده است که علاوه بر تأمین نیازهای خدماتی، تجربه‌ای معنوی برای استفاده‌کنندگان فراهم کرده‌اند. با وجود این، محدودیت‌های شهری و بافت‌های فشرده در برخی مناطق باعث انحراف از محور قبله در برخی سقاخانه‌ها شده است. این تغییرات، اگرچه ممکن است از دقت در رعایت محور قبله بکاهد، اما به‌واسطه سازگاری با بافت شهری و نیازهای اجتماعی، تأثیر منفی بر کارکرد معنوی و اجتماعی سقاخانه‌ها نداشته است.

در نتیجه، در طراحی سقاخانه‌ها باید به رعایت اصول معنوی، از جمله توجه به محور قبله، اهمیت داده شود، ولی هم‌زمان به نیازهای اجتماعی و محدودیت‌های فضایی نیز توجه کافی صورت گیرد. به‌طورکلی، سقاخانه‌ها نه‌تنها به‌عنوان فضاهای خدماتی برای تأمین آب، بلکه به‌عنوان نمادهای معنوی و فرهنگی در شهرهای اسلامی عمل می‌کنند. طراحی این بناها نقش برجسته‌ای در شکل‌دهی هویت مذهبی و اجتماعی جوامع اسلامی ایفا کرده است و از این‌رو، توجه به اصول معنوی در طراحی آن‌ها، حتی در مواجهه با محدودیت‌های فنی و فضایی، ضروری است.

جدول ۱- جهت‌گیری برخی از سقاخانه‌های تهران (نگارنده)

نام سقاخانه	الگوی بنا	موقعیت سقاخانه	عکس سقاخانه	نقشه هوایی سقاخانه	جهت سقاخانه
کربلایی عباسعلی	دکانی شکل	تهران، وحدت اسلامی			محور شمال شرقی- جنوب غربی، راستای جنوب غربی
آینه تهران	دکانی شکل	تهران، خیابان ظهیرالاسلام			محور شمال شرقی- جنوب غربی، راستای جنوب غربی
خدا بنده لو	مستقل چندضلعی	تهران، ناصر خسرو			محور شمال شرقی- جنوب غربی، راستای شمال شرقی
دباغ	دکانی شکل	تهران، سنگلج وحدت اسلامی			محور شمال غربی- جنوب شرقی، راستای جنوب شرقی
ابلجی کبیر	دکانی شکل	تهران، بازار نوروزخان			محور شمال غربی- جنوب شرقی، راستای شمال غربی

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی محوریت قبله در طراحی سقاخانه‌ها و تأثیر آن‌ها بر فرهنگ اسلامی- ایرانی، به‌ویژه در سقاخانه کربلایی عباسعلی، پرداخته است. نتایج نشان می‌دهند که سقاخانه‌ها نه تنها به‌عنوان مکان‌هایی برای تأمین آب، بلکه به‌عنوان فضاهای معنوی با کارکردهای مذهبی و اجتماعی شناخته می‌شوند. این سازه‌ها به‌ویژه در بافت‌های شهری و مذهبی، فضایی معنوی برای کاربران ایجاد کرده و در تعامل با فضای شهری، به‌عنوان نمادهای هویتی و فرهنگی عمل می‌کنند. در تحلیل سقاخانه‌ها، توجه به محوریت قبله به‌عنوان یک اصل معنوی و معماری اسلامی به‌ویژه در سقاخانه کربلایی عباسعلی، به‌خوبی مشهود است. طراحی دقیق این بنا در راستای قبله، علاوه بر تأمین آب، باعث تقویت بُعد معنوی و مذهبی فضا شده است. سقاخانه‌ها با استفاده از عناصر معماری خاص

مانند قوس‌های محراب‌مانند، کتیبه‌های مذهبی و نقوش عاشورایی به‌عنوان نمادهایی از ایثار و فداکاری حضرت عباس (ع) و پیوند آن‌ها با معماری مذهبی شناخته می‌شوند.

این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که سقاخانه‌ها علاوه بر ایفای نقش‌های عملی در تأمین آب، به‌عنوان نهادهای مذهبی و فرهنگی در شهرها شناخته می‌شوند. در عین حال، محدودیت‌های شهری و بافت‌های فشرده باعث ایجاد انحرافات از محور قبله در برخی سقاخانه‌ها شده است. این تغییرات با وجود تأثیرات کمی بر دقت در طراحی، به خوبی با شرایط محیطی سازگار شده‌اند و تأثیر منفی بر کارکرد معنوی و اجتماعی این سازه‌ها نداشته است. در نهایت، برای تحقیقات آینده، پیشنهادهایی به شرح زیر ارائه می‌شود:

۱. حفظ و مرمت سقاخانه‌ها: با توجه به اهمیت معنوی و فرهنگی سقاخانه‌ها، پیشنهاد می‌شود که برنامه‌های مرمتی با هدف حفظ جنبه‌های معنوی و فرهنگی این سازه‌ها طراحی شوند.

۲. گسترش تحقیقات در طراحی سقاخانه‌ها: پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌های آینده، تأثیرات مذهبی و فرهنگی سقاخانه‌ها در تقویت هویت اجتماعی و مذهبی جوامع اسلامی بررسی شود.

۳. بازسازی و انطباق با نیازهای معاصر: سقاخانه‌ها باید در فرایند بازسازی علاوه بر حفظ جنبه‌های معنوی و مذهبی، نیازهای فیزیکی و خدماتی مردم معاصر را نیز در نظر گیرند.

۴. آموزش عمومی و آگاهی‌بخشی: آگاهی‌بخشی در مورد ارزش‌های معنوی سقاخانه‌ها به تقویت پیوندهای اجتماعی و مذهبی کمک خواهد کرد.

۵. مطالعه تطبیقی سقاخانه‌ها در سایر مناطق: پیشنهاد می‌شود سقاخانه‌ها در دیگر شهرهای ایران مورد بررسی تطبیقی قرار گیرند تا تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی آن‌ها تحلیل شود.

۶. بررسی تأثیر تحولات شهری بر سقاخانه‌ها: تأثیر نوسازی‌های شهری بر سقاخانه‌ها و چالش‌های حفاظتی آن‌ها باید مورد بررسی قرار گیرد.

۷. تحلیل نمادشناسی و تزیینات سقاخانه‌ها: پیشنهاد می‌شود که تحلیل دقیق‌تری از نمادشناسی و تزیینات سقاخانه‌ها صورت گیرد تا ارتباط آن‌ها با تاریخ فرهنگی و دینی ایران روشن‌تر شود.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که محوریت قبله در طراحی سقاخانه‌ها نه تنها جنبه‌ای فنی در طراحی، بلکه مؤلفه‌ای فرهنگی و اجتماعی است که نقش اساسی در پیوند ارزش‌های اسلامی و هویت ایرانی ایفا می‌کند. تأثیر این ویژگی در نمونه‌های تاریخی مانند سقاخانه کربلایی عباسعلی و سقاخانه خداپنده لو نمایان است، جایی که طراحی با هدف تقویت هویت مذهبی و اجتماعی و تقویت پیوند معنوی شهروندان با آموزه‌های دینی و فرهنگ عاشورا صورت گرفته است. در نتیجه، سقاخانه‌ها علاوه بر تأمین آب، به‌عنوان مؤلفه‌هایی فرهنگی و معنوی به تقویت هویت مذهبی و حافظه فرهنگی جامعه کمک کرده‌اند.

کتاب‌نامه

- ابراهیمی، شهناز (۱۳۸۶). «سقاخانه‌های تهران»، فرهنگ مردم ایران، شماره‌های ۷ و ۸، ۳۹-۵۶.
- احمدی ملکی، رحمان (۱۳۷۷). «سقاخانه‌های قدیمی تهران»، وقف میراث جاویدان، شماره‌های ۲۳ و ۲۴، ۸۴-۸۹.
- اطیابی، اعظم (۱۳۸۳). «سقاخانه‌های اصفهان»، فرهنگ مردم، شماره ۱۰، ۵۵-۶۱.
- افضل طوسی، عفت‌السادات؛ مانی، نسیم (۱۳۹۲). «سنگاب‌های اصفهان، هنر قدسی شیعه»، باغ نظر، ۱۰ (۲۷)، ۴۹-۶۰.

- بنیادلو، نادیا (۱۳۸۱). سقاخانه‌های تهران، چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری پیشین پژوه با همکاری پژوهشکده مردم‌شناسی میراث فرهنگی کشور.
- بهمنیار، هاشم؛ طالبی، مهناز (۱۳۹۴). «نقش سقاخانه‌ها در هویت‌بخشی اسلامی به فضاهاى شهری ایران با تجلی فرهنگ عاشورایی»، همایش ملی معماری و شهرسازی هویت‌گرا، ایران: مشهد.
- حجارپور خلیج، سمانه (۱۴۰۰). «بررسی تأثیر نهاد وقف در ایجاد سقاخانه‌ها در بافت شهری (مطالعه موردی شهر اصفهان)، میراث جاودان، ۲۹(۱۱۶)، ۷۰-۵۳.
- خسروی، محمدباقر (۱۳۷۸). «آب در فرهنگ، هنر و معماری ایران»، هنر، شماره ۴۲، ۱۱۲-۱۲۰.
- خیرخواه آرانی، رضا (۱۳۸۵). «بررسی بنای بومی و فرهنگی آب‌انبار (با تأکید بر آب‌انبارهای کاشان)»، فرهنگ اصفهان، شماره ۳۱، ۷۹-۸۵.
- دادمهر، منصور (۱۳۷۸). سقاخانه و سنگاب‌های اصفهان، چاپ اول، تهران: گل‌ها.
- درخش، سعیده و باصولی، مهدی (۱۴۰۰). «روایت منظرین سقاخانه در شهر ایرانی»، منظر، ۱۳(۵۵)، ۵۴-۶۱.
- زارعی، صفیه؛ گلزاریان، مهسا (۱۳۹۱). «مفاهیم موجود در معماری سقاخانه با تأثیرپذیری از مکتب شیعه»، اولین همایش ملی اندیشه‌ها و فناوری‌های نو در معماری، ایران: تبریز، ۴۱۵-۴۲۶.
- زارعی، محمدابراهیم؛ حبیبی، حسین (۱۳۹۲). «سقاخانه و سیر اندیشه ایرانیان در پس‌زمینه این نوع بنا، مطالعه موردی سقاخانه میرزای شهرکرد»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۴، ۳۷-۵۶.
- ستاری‌فرد، شهرام (۱۳۹۲). «سقاخانه‌ها؛ بیانی از هویت اسامی شهرهای ایران»، همایش معماری و توسعه پایدار، ایران: بوکان.
- شاه‌حسینی پروانه (۱۳۷۷). «ردیابی فقر در ساختار فرهنگی شهر تهران از دوره قاجاریه تا جمهوری اسلامی»، تحقیقات جغرافیایی، شماره ۴۸، ۱۱۱-۱۱۹.
- شهری، جعفر (۱۳۶۷). تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم جلد اول، چاپ اول، تهران: نشر فرزاد روز.
- طاهری دهکردی، معصومه (۱۳۹۸). «ساختار تزیینات وابسته به معماری در سقاخانه ارباب میرزا»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی، ایران: کرج.
- علی‌آبادی، محمد؛ زارع، محمدصادق (۱۳۹۷). «بازشناسی ارتباط معناگرایانه سقاخانه‌ها در موقعیت قرارگیری با تأکید بر سقاخانه‌ها»، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و مدیریت توسعه شهری در ایران، ایران: تهران.
- عنصری، جابر (۱۳۸۳). «تأثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی ایران»، شیعه‌شناسی، ۲(۷)، ۱۲۱-۱۴۶.
- قابلی، حمیده (۱۳۹۰). «بررسی معماری سقاخانه‌ها از دیدگاه کهن‌الگوها»، اولین همایش معماری و شهرسازی اسلامی، ایران: تبریز.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹). معماری ایران دوره اسلامی، چاپ اول، تهران: سمت.
- لاهیجی، علیرضا (۱۳۹۰). «سقاخانه، عنصر گم‌شده هویت شهرهای ایرانی»، همایش ملی سازه، راه، معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد چالوس، ایران: چالوس.
- مرادی، محمدجواد؛ کسمایی میرمیران، نگین (۱۳۹۴). «نشانه‌شناسی در معماری سقاخانه‌ها از دیدگاه پیرس»، همایش ملی فرهنگ، کالبد و محیط در معماری و شهر اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، ایران: قزوین.
- نجمی، ناصر (۱۳۶۲). ایران قدیم و تهران قدیم، چاپ اول، تهران: جان زاده.

Romanization of Bibliography

Baladhuri, Aḥmad b. Yaḥyā (1988). Futūḥ al- Buldān. Beirut: Dār wa Maktaba al- Hilāl.
Bruckhardt, Titus (2009). Art of Islam, Language and Meaning. World Wisdom, Indiana.

- Bukhārī, Muḥammad b. Ismā'īl(Und.). Ṣaḥīḥ Bukhārī. Beirut: (Und.).
- Creswell, K. A. C. (1969). A Short Account of Early Muslim Architecture. Vol. 1. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Creswell, K.A.C. (1979). Early Muslim Architecture, New York.
- Danaeifar, Motahareh(1397/ 2018). Mi'mārī dar Ṣadr- i Islām. in: Majmū'a- yi Hunar dar Tamaddun- i Islāmī, Mi'mārī. Supervised by Mehrdad Qayomi Bidehindi. Tehran: SAMT.
- Essam Ayyad (2017). Revisiting K.A.C. Creswell's Theory on the First Mosque in Islam. Journal of Islamic Architecture 4(4):188, Revisiting K. A. C.
- Ghāzī Rajab Muḥammad(1419 AH/ 1998)." Masjid al- Rasūl fī al- Madīnah(Ḥattā Nihāyat al- 'Aṣr al- Umawī)". Journal of Studies in History & Archeology. No. 8.
- Godard, André(1312/ 1933). " Tārī- Khāna- yi Damghan". September. Vol. 1. No. 2.
- Ḥasan, Zakī Muḥammad(1940). al- Funūn al- Irānīyya fī al- 'Aṣr al- Islāmī. Cairo: Dār al- Kutub al- Miṣriyya.
- Hillenbrand, Robert (2004). Islamic Architecture: Form, Function and Meaning. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hillenbrand, Robert(1391/ 2012). Mi'mārī- yi Islāmī. Trans. Bagher Ayatollahzadeh Shirazi. Tehran: Rūzanih.
- Ibn A'tham Kūfī, Muḥammad b. 'Alī(1372/ 1993).al- Futūḥ. Tehran: Sāzmān- i Intishārāt wa Āmūzish ('Ilmī wa Farhangī).
- Ibn Baṭṭūṭa, Muḥammad b. 'Abd Allāh(1997). Riḥla. Rabat: Académie du Royaume du Maroc.
- Ibn Hishām, 'Abd al- Malik(1936). al- Sīrat al- Nabawiyya. Cairo: Maṭba'a Muṣṭafā al- Bābī wa Awlāda.
- Ibn Jubayr, Muḥammad b. Aḥmad(Und.). Riḥla. Beirut: Dār wa Maktaba al- Hilāl.
- Ibn Rustah, Aḥmad b. 'Umar(1892). al- I'lāq al- Nafīsa. Beirut: Dār Ṣādir. Offset Leiden.
- Ibn Tagharībirdī(1972). al- Nujūm al- Zāhira fī Mulūk Miṣr wa al- Qāhira. Cairo: Wizārat al- Thaqāfiyya wa al- Irshād al- Qawmī. al- Mu'assisa al- Miṣriyya al- 'Āmma.
- Ja'īt, Hishām(1372/ 1993). Kūfa Pīdayish- i Shahr- i Islāmī. Trans. Abolhasan Sarvghad Moghaddam. Tehran: Bunyād- i Pazhūhish- hā- yi Islāmī- yi Astan Quds Razavi.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb(1363/ 1984). al- Kāfī. Tehran: Dār al- Kutub al- Islāmiyya.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir(1421 AH/ 2000). Bihār al- Anwār. Beirut: Dār al- Ta'ārrūf li- Maṭbū'āt.
- Mālik b. Anas(2004). Muwaṭṭā al- Imām Mālik. Abu Dhabi: Zayed Humanitarian Foundation.
- Mostafavi, Mohammad Baqer(1346/ 1967). Nigāhī bih Hunar- i Mi'mārī- yi Iran. Tehran: Shirkat- i Sahāmī- yi Sīmān- i Tehran.
- Muslim b. Ḥajjāj(2014). Ṣaḥīḥ Muslim wa Huwa al- Musnad al- Ṣaḥīḥ. Cairo: Dār al- Ta'ṣīl.
- Muzaffar, Muḥammad Ḥasan(2021). al- Durr al- Farā'id fī Sharḥ al- Qawā'id. Karbala: Imam Hussain Holy Shrine.
- Narshakhī, Muḥammad b. Ja'far(1363/ 1984). Tārīkh- i Bukhārā. Tehran: Tūs.
- Nasr, Seyyed Hossein (1987). Islamic Art and Sprituality, New York, 1987.
- Nazari, Farhad (1397/ 2018). " Masjid- i Tārī- Khānih- yi Damghan". in: Tamaddun- i Islāmī: Mi'mārī 1. Supervised by Mehrdad Qayomi Bidehindi. Tehran: SAMT.
- Pirnia, Mohammad Karim(1373/ 1994). " Ğafd- hā wa Ṭāq- hā". Athar. No. 24.

- Pirnia, Mohammad Karim(1380/ 2001). Sabk- Shināsī- yi Mi'mārī- yi Iran. Tehran: Nashr- i Pazhūhandih(Mi'mār).
- Pope, Arthur(1366/ 1987). Mi'mārī- yi Iran. Trans. Gulamhuseyin Sadri-Avshar. Urmia: Intishārāt- i Anzālī.
- Qayomi Bidehindi, Mehrdad(1397/ 2018). Mi'mārī- yi Rūzigār- i Umawiyyān. in: Majmū'a- yi Hunar Dar Tamaddun- i Islāmī: Mi'mārī 1. Supervised by Mehrdad Qayomi Bidehindi. Tehran: SAMT.
- Rajabi, Babk(1400/ 2021). " Barrisī- yi Taṭbīqī- yi Mi'mārī- yi Masjid al- Nabī bā Masājid- i Awaliyya wa Ṣadr- i Tārīkh- i Islām dar Iran". The Second International Conference on New Technologies in Architectural and Urban Engineering of Iran.
- Salehi Lami, Mostafa(1372/ 1993). Madīna- yi Munawwarah, Taḥawwulāt- i 'Umrānī wa Mīrāth- i Mi'mārī. Trans. Sedigheh Vasmaghi. Tehran: Minister of Culture and Islamic Guidance.
- Samhūdī, 'Alī b. 'Abd Allāh(2006). Wafā' al- Wafā' Bi- Akhbār dār al- Muṣṭafā. Beirut: Dā al- Kutub al- 'Ilmiyya.
- Sarhaddi-Dadian, Sabereh Malekzadeh, Zuliskandar Ramli (2002). The Architecture of Dezzak Grand Mosque , Iranian Baluchestan Witt Reference To Prophet Mohammad Mosque in Medina. Journal of Islamic Architecture. Vol.7, No. 2.
- Schroeder, Eric (1977). "Standing Monuments of the first Period", in Arthur U. Pope, ed. A Survey of Persian Art, Tehran.
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr(Und.). Ta' rīkh al- Rusul wa'l- Mulūk. Tehran: Jahan(Offset Leiden).
- Tajvidi, Akbar(1345/ 1966). " Sahm- i Mi'mārī- yi Iranī dar Piydāyish- i Mi'mārī- yi Islāmī dar Qurūn- i Awaliyya- yi Hījri". Hunar wa Mardum. Dawra- yi Jadīd. No. 27.
- Ya'qūbī, Aḥmad b. Abī Ya'qūb(Und.). Ta' rīkh- i Ya'qūbī. Beirut: Dār Ṣādir.
- Zamani, Abbas(1390/ 2011). Ta'thīr- i Hunar- i Sāsānī dar Hunar- i Islāmī. Tehran: Asāfīr.
- Zilabi, Negar(1381/ 2002). " Tārī- Khāna". Encyclopaedia of the World of Islam. Vol. 6. Supervised by Gholam-Ali Haddad-Adel. Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Zomorshidi, Hossein(1374/ 1995). Masjid dar Mi'mārī- yi Iran. Tehran: Intishārāt- i Kiyhān.

پروہشگاہ علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی